

63.4
К64

ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР
ЛУЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
ВОЛИНЬСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА
ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

КОНОПЛЯ В.М., ОПРИСК В.Г.

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ
ВОЛИНІ
/ РОЖИЩЕНСЬКИЙ РАЙОН /

Відповідальний за випуск: ПРОТАС Л.О. -
заст. голови Волинської обласної органі-
зації Українського товариства охорони
пам'яток історії та культури

ЛУЦЬК - 1991

ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР
ЛУЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
ВОЛИНСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

КОНОПЛЯ В.М., ОПРИСК В.Г.

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ВОЛИНИ
(РОЖИЩЕНСЬКИЙ РАЙОН)

Відповідальний за випуск: ПРОТАС Л.О. – заст.голови Волинської
обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та
культури

ЛУЦЬК-1991

У довіднику вміщено перелік всіх відомих археологічних пам'яток Рожищенського району Волинської області, локалізоване їх місцезнаходження, подано датування та культурну приналежність. В стислій формі розкрито роль і специфіку археології в дослідженні історії первісного суспільства. Наведено коротку характеристику всіх археологічних культур, які відмічені на території району. Всебічно висвітлені основні сторони господарського і духовного життя місцевого населення від доби первіснообщинного ладу до часів Київської Русі.

ПЕРЕДМОВА

Історія вивчає минуле людства, його розвиток та закономірності цього розвитку. Археологія має цю ж мету і тому є складовою частиною історії. Поділ археології і історії є умовним. Слово «археологія» утворене від двох грецьких слів: архайос – авній, логос – наука або слово. Отже, археологія – це наука про старожитності. Вона займається вивченням речових джерел, тобто періоду історії, коли не існувала писемність (остання виникла майна шість тисяч років тому). Здебільшого дана наука досліджує об'єкти віком до XV-XVI ст., які іменують пам'ятками археології. Ними, згідно ст.1 прийнятого у 1976 р. Закону СРСР «Про охорону і використання пам'ятників історії і культури», можуть бути стародавні поселення, городища, кургани, залишки укріплень, виробничі місця – майстерні і шахти по добуванню сировини, наскельні зображення – петрогліфи, святилища, скульптурні витвори з каменю, скарби та окремі предмети. Всі вони охороняються Законом, а особи, які винні у їх руйнуванні, несуть юридичну відповідальність.

Археологія охоплює історію людства від появи людини до проявів форм суспільної свідомості більш повно, ніж будь яка інша наука. Археологи, спираючись на речові комплекси, вирішують широкі історичні проблеми. В археологічних дослідженнях використовуються дані суміжних наукових дисциплін. Ними є нумізматика – наука про монети, епіграфіка – наука про надписи на предметах з каменю, сфрагістика – наука про печатки.

Від давніх епох письмових джерел дійшло до нас небагато. Речові ж джерела зустрічаються повсюдно. Лише невелика їх частина зберігається у сховищах музеїв і відповідних наукових установ. Значно більше лишилось їх у землі. Складним шляхом археологи домоглись вміння аналізувати стародавні речі і споруди, доказати можливість їх використання як історичного джерела.

Археологічні пам'ятки, як відмічалось вище, різноманітні за поділом. Загальноприйнято класифікувати їх на два основні види: поселення і поховання. Терміном «поселення» позначається певного роду територія, яка лишилась від коротко- або довготривалого проживання людського колективу на одному місці. В залежності від часу, до якого воно відноситься, та від характеру

Його знахідок, поселення поділяють на більш вузькі поняття. Наявність укріплень у вигляді залишків частоколу, валу і оборонних ровів вказує на існування городища. Незахищену фортифікаційними спорудами територію за його межами, де селились люди, прийнято називати селищем. Частину поселень іменують стоянками. Вони, як правило, зв'язані з більш ранніми стадіями розвитку людського суспільства і вказують на недовготривалий час їх існування.

Там, де люди ніколи не жили, практично не трапляються археологічні знахідки. Натомість, на місці, яке вони заселяли на протязі того чи іншого часу, лишались різні речі господарського та культового вжитку. Чим тривалішим було існування поселення, тим більше продуктів діяльності людини лишалося на ньому. Згодом, залежно від тих чи інших обставин, поселення руйнувалось, зникало під товщею пилуки, піску або землі і поступово зливалось з навколишнім середовищем.

Речові знахідки на поселеннях відображають рівень культури їх власників, а шар ґрунту, в якому вони зберігались, називають культурним шаром. Він склався в результаті трудової діяльності людини. Його товщина залежить від ряду причин і може коливатись від декількох сантиметрів до декількох десятків метрів.

Стародавні поховання ділять на два основні типи. Поховання, що знаходиться в ямі без насипу, зветься могилою, а скупчення таких могил – могильником. Досить часто над могильними ямами споруджувався напівсферичний земляний насип. Таке поховання носить назву курган. За розмірами кургани бувають великими (до 60-100 м в діаметрі і висотою до 8-10 м) та малими (до 5-6 м в діаметрі і висотою 0,5-1 м). В ряді випадків курганні насипи частково або повністю обкладалися кусками каменю. Певні відмінності простежені у внутрішній конструкції курганів. Інколи під насипом споруджувались цілі кам'яні гробниці. Відомі, також, поховальні камери у вигляді дерев'яних зрубів, так званих кам'яних ящиків з плит осадових порід, катакомб і підбоїв. Поодинокі кургани зустрічаються досить рідко. Найчастіше трапляються курганні групи, що об'єднують від декількох до декількох сот

насипів. На жаль, вони в даний час у більшості випадків в значній мірі або повністю знівельовані оранкою, і тому подекуди на полях вдається віднайти різного роду металеві прикраси і знаряддя праці: серпи, кельти, ножі, а також кам'яні вироби: бойові сокири, булави, кинджали, наконечники списів і стріл, що входили до складу поховального інвентаря. Деякі кургани, крім основного, найбільш давнього поховання, мають декілька впускних, які здійснені в пізніші часи. Інколи хронологічні рамки кургану або курганної групи охоплюють відрізок часу до 2-3 тисяч років.

Незначну за кількістю частину пам'яток археології вдається виявити з першого погляду. До них відносяться кургани і городища, які чітко простежуються на місцевості. Більшість пам'яток схована під землею. Це, в першу чергу, поселення і ґрунтові поховання. Вони «розсекречують» своє місцезнаходження за допомогою тих речей, що потрапили на денну поверхню з культурного шару внаслідок його руйнування природними процесами або земляними роботами. Велику допомогу під час археологічних розвідок надає знання топографічних особливостей розміщення пам'яток, які концентруються поблизу річок і озер, на берегових схилах терас і мисах. Даний метод пошуку відразу ж націлює археолога на конкретну територію, де і вдається у більшості випадків відкрити нову пам'ятку.

В останні роки в археологічних дослідженнях успішно застосовують деякі технічні прийоми виявлення поселень, зруйнованих оборонних споруд (валів та ровів), розораних курганів, засипаних землею іригаційних каналів, давніх доріг. До них належать авіа- і геомагнітна розвідки. З висоти під дією косонаправлених сонячних променів краще фіксуються особливості рельєфу. Обліт місцевості на літаку або вертольоті, в час, коли сонце розміщене ближче до горизонту, сприяє більш якісному її обстеженню. Кургани, залишки валів лишають на землі довгі тіні. На місці зруйнованих жител, де ґрунт щільно утрамбований, рослинність бідніша, а на площі розораних курганів, навпаки, значно густіша. Форма городищ, які знаходяться в лісі, окреслюється особливістю розміщення на них дерев.

Геоманітна розвідка, котра базується на показниках різної магнітної властивості пологого і перепаленого ґрунту, сприяє відкриттю схованих під товщею землі гончарних печей, домниць, решток глинобитних будинків, господарських ям, вогнищ наземних жител, а також металевих предметів. Ці об'єкти виконують роль специфічних магнітів, які впливають на показники приладів.

Орієнтовну площу поселень вдається окреслити за допомогою електророзвідки (електрозондування) та хімічного аналізу ґрунту. Відомо, що земляний пласт пропускає струм краще, ніж кам'яні предмети. Останні наносяться на план відповідними ізолініями, які вказують на існування в межах пам'ятки зруйнованих споруд з каменю (стіни, фундаменти, склепи). Хімічний аналіз ґрунту розкриває його неоднорідність, що обумовлена різним вмістом в гумусі фосфатів – залишків давньої органіки. Аналіз проб ґрунту, які взяті з площі пам'ятки та з прилеглої до неї території, свідчить про різний у них вміст фосфатів. Різниця цих порівнянь дає можливість більш-менш чітко визначити контури поселення.

Відкриті розвідкою археологічні пам'ятки підлягають дослідженню розкопками. У першу чергу вивчаються ті з них, що зазнали певного руйнування культурного шару. Інші, стан збереження яких добрий, паспортизуються і беруться на науковий облік, а також ставляться на охорону. Під час розкопок важливо не тільки здобути речовий матеріал, але й точно визначити його розміщення. Необхідно в'яснити склад культурного шару в усіх частинах розкопу, тобто чітко зафіксувати археологічну стратиграфію даної пам'ятки. Такі ж вимоги перед археологом ставляться і в процесі дослідження курганних насипів, заповнень могильних ям, а також різних житлово-господарських споруд поселень.

Культурний шар пам'ятки нарощувався з року в рік. Більш давні знахідки лежать в його розрізі нижче, а молодші – вище. Послідовність залягання культурних напластунків розкриває відносну хронологію археологічної пам'ятки. Проведені нефахово розкопки поселення або кургану приводять до непоправного їх руйнування. Тому для проведення польових досліджень

археологічних об'єктів слід отримати дозвіл – «Відкритий лист», який видається відповідними установами.

Під час вивчення пам'яток (розвідки чи розкопки) перш за все вирішується проблема їх датування. Археологами використовуються дві системи хронології: відносна і абсолютна. Відносні дати вказують на послідовність в часі культурних шарів, поховань, споруд, тобто встановлюють, що було раніше, а що – пізніше. Вони, крім даних стратиграфії, спираються і на типологічну послідовність зміни форми стародавніх предметів, які властиві конкретному періоду розвитку людського суспільства.

Абсолютне датування пам'яток стає можливим лише у тому разі, коли археологічний комплекс містить речі з твердо встановленими датами. Ними можуть бути монети, знахідки епіграфіки тощо. Складніше визначається вік більш віддалених від наших днів епох. На допомогу дослідникам приходять дані геології, палеонтології та палеоботаніки. Великого значення для абсолютного датування археологічних об'єктів набув радіокарбонний метод, його суть полягає у наступному. В тваринних або рослинних організмах впродовж їх життя накопичується радіоактивний ізотоп вуглецю з атомною вагою 14 (C^{14}), який після їх смерті починає розпадатись. Знаючи час напіврозпаду вуглецю, учені на підставі знайдених в процесі розкопок залишків органіки (дерево або кістка) встановлюють той хронологічний відрізок, що пройшов від їх відмирання. Радіокарбонний метод встановлює дату з певною похибкою в роках. Він застосовується для тих епох, які віддалені від нас до 70 тисячоліть.

Для більш ранніх пам'яток застосовується калій-аргоновий метод, в основі якого лежать показники розпаду ізотопів цих елементів. Він дає можливість отримувати дати від 400 тисяч до декількох мільйонів років тому. Все більшого поширення в археології набуває археомагнітне датування. Відомо, що кожна гірська порода, зокрема глина, містить феромагнітні домішки. При нагріванні до 670° в глині зникає намагніченість, яка відновлюється під час її охолодження. Магнітні лінії в ній будуть, при цьому, співпадати тому напрямку магнітного поля Землі, що існувало в момент

термальної обробки глиняного виробу. Порівнюючи вектор цих ліній із віковою зміною магнітного поля Землі, можна датувати цей предмет з досить високим показником точності. Добрими зразками для подібних датувань є залишки гончарних горнів, глинобитних печей і настилів підлоги, при умові, якщо вони не змінювали свого місцезнаходження від часу їх останнього використання.

Надійним помічником археологів у справі датування стала дендрохронологія. Встановлено, що в дерев однієї і тієї ж породи з конкретної території товщина їх річних кілець тотожна. Знаючи цю властивість, можна визначити, яке дерево по відношенню до іншого було зрубане раніше або пізніше. На основі цього методу роблять спири колод давніх дерев'яних споруд і добиваються абсолютного датування того культурного шару, де вони знаходились. В подібний спосіб були досліджені настили дерев'яної бруківки Новгород і встановлені основні етапи хронології цього ранньосередньовічного міста.

Археологи, вивчаючи ту чи іншу знахідку, намагаються перш за все розкрити її призначення. Це, насамперед, стосується знарядь праці з каменю, які на відміну від інших предметів, зокрема прикрас, культових речей тощо, дуже складно піддаються функціональному визначенню. Вчені у спеціальних лабораторіях створюють праобрази дерев'яних, кістяних, кам'яних виробів і моделюють з їх допомогою ті трудові операції, які виконувала людина первіснообщинного ладу. Експериментальними методами доведено досить високу продуктивність в роботі крем'яних сокир, вкладишів серпів, свердел, різців, пилок. Так, наприклад, сокирою з кременю вдалось зрубати стовбур м'якої листяної породи діаметром 15 см за 30 хвилин, а жнивирні властивості серпа на довгій крем'яній пластині лише незначно поступались робочим можливостям найпростішого металевого серпа.

Великого значення для реконструкції економіки первісних суспільств набув трасологічний метод, котрий вперше в практиці дослідження археологічних знахідок застосували радянські вчені. При сильному збільшенні під мікроскопом робочих лез виробів вдалось простежити лінійні сліди їх

спрацьованості. Кожному знаряддю праці властиві свої специфічні прояви вжитку у роботі. Причому різні за характером матеріали (дерево, кістка, глина, шкури тварин) лишали від контакту з ними певні сліди на предметах праці. Трасологія дала можливість визначити господарську спеціалізацію первісних колективів. Виявилось, що у деяких з них переважали землеробські знаряддя праці, а в інших домінували знаряддя праці для обробки продуктів тваринного походження.

Під час дослідження знахідок з поселень і поховань вчені простежили певні риси їх подібності або відмінності. Обмежену в часі і просторі групу пам'яток із більш-менш спільними властивостями, які проявляються в характері житлобудівництва, поховальному ритуалі, у формах знарядь праці, прикрас, в кераміці та елементах її декору прийнято називати археологічною культурою. Так на території Волині відомо декілька десятків археологічних культур, а в межах СРСР їх виділено близько двохсот.

Археологи досить часто використовують дані таких наук як антропологія, лінгвістика, етнографія. Вони в міру потреб звертаються за консультаціями до спеціалістів з металографії, петрографії, спектроскопії, геофізики, а також працюють в контакті з геологами, агрономами, хіміками, математиками і, навіть, астрономами.

Своє наукове покликання археологи вбачають не тільки в тому, щоб дослідити пам'ятку, здобути, описати і провести класифікацію її речового матеріалу. Все це є підготовчою частиною до головного дослідження – розкриття на основі їх аналізу соціальних відносин первіснообщинної формації та ранньокласових держав. В даному випадку завдання археології та історії стає спільним, мета якого – пізнання закономірностей історичного розвитку конкретного людського суспільства.

ВСТУП

Рожищенський район займає площу біля 0,9 тис. кв. км і є частиною території, яка відокремлює Волино-Подільську височину від Поліської низовини. Його сучасний ландшафт сформувався в четвертинному (антропогеновому) періоді внаслідок зв'язаних з дією льодовика денудаційних процесів. Материкові зледеніння, центр яких був розміщений далеко на півночі, на так званому Балтійському щиті, не досягли сучасної території району. В перший раз, під час окського зледеніння (500 тис. років тому), льодовик охопив західну частину Волині, а згодом, в дніпровське зледеніння (200 тис. років тому) – її північну частину до лінії Любомль-Ковель-Любитів-Старий Чорторійськ. Водно-льодовикові відклади останнього представлені в Рожищенському районі піщано-супіщаними товщами (зандри) потужністю близько 4-5 м і окремими ділянками алювію в долинах Стиру і Стоходу.

Місцеві форми рельєфу характеризують хвилясті, з положистими схилами, межиріччя; численні западини, котрі утворились ще в дольодовикову епоху; карсти, що зайняті інколи невеликими озерами та ставами; заповнені льодовиковими відкладами річкові долини і заболочені рівнинні пониження. Поверхня району в деяких місцях має підвищення у вигляді широких масивів висотою до 200 м н. р.м. В його межах переважають дерново-підзолисті ґрунти з достатнім рівнем родючості. Менше поширені тут дернові (перегнійно-карбонатні, лучно-болотні і, спорадично, лісостепові опідзолені ґрунти, які з давніх давен стали осередком найдавнішого землеробського населення краю.

Рожищенський район, як і Волинська область у цілому, багатий на поверхневі води: ріки і озера. Ріки належать до басейну Прип'яті. Найбільшими з них є Стир і Стохід, що мають значну кількість допливів. Долина Стиру в даному районі не перевищує в ширину 2 км. Схили берегів сягають висоти 15-20 м над рівнем заплави. Стохід, на відміну від попередньої ріки, протікає на широкій заболоченій рівнині. Його вищий лівий берег утворює численні рукави, виправдовуючи свою назву «стохід».

Природно-географічні умови Рожищенського району: помірний з м'якою зимою клімат, добре розвинута річкова сітка, достатньо родючі і придатні до землеробства ґрунти, поширені на великих площах ліси, зокрема дубово-соснові, багата лучна рослинність сприяли успішному заселенню його території стародавнім населенням. Але, як не дивно, ще декілька років тому в цьому районі значилось чотири археологічні пам'ятки і за цим показником він належав до найменш вивчених частин Волинської області.

У дорядянський період тут була відома лише одна пам'ятка – давньоруське городище поблизу с.Любче. Перша згадка про нього зв'язана з іменем В.Б.Антоновича і відноситься до початку ХХ ст. Повторно дане городище обстежив в довоєнний час О.Цинкаловський, а в 60-і роки – П.О.Раппопорт. Тоді ж розвідкою І.П.Русанової були відкриті ранньослов'янські селища в околицях смт.Рожище і сіл Линівка та Раймісто.

Значною мірою активізувала дослідження старожитностей Рожищенського району робота над «Зводом пам'яток». У 1986-1987 рр. Волинською експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР на його території було виявлено 211 археологічних пам'яток, які представлені стоянками, поселеннями, селищами, городищами і зруйнованими курганами та курганными групами. Вони існували в різні історичні епохи. Одна їх частина відноситься до доби каменю (палеоліт, мезоліт, неоліт і енеоліт), інша – до доби бронзи і ранньозалізного часу. Ряд пам'яток датується рубежем I тисячоліття до н.е. і I тисячоліття н.е., а також періодом, утворення і розвитку давньої Русі.

Палеоліт (палайос по-грецьки – давній, літос – камінь) – перший етап людської історії, його поділяють на ранній та пізній. Перший існував від 3 млн. до 35-33 тис. років тому, а другий - від 35-33 тис. років тому до 10 тис. років тому. Палеоліт - час становлення людини. В цю епоху проходить розвиток суспільного ладу людей від первісного стада до родового ладу і утворюється перша суспільно-економічна формація – первіснообщинний лад.

На початковій стадії раннього палеоліту, в олдувайську епоху (3 млн. – 700 тис. років тому), жили архантропи, які користувались примітивними знаряддями праці з дерева, кістки і каменю. Останні мали вигляд недбало

оброблених кам'яних гальок та крупних сколів з них, котрі застосовувались для розробки тваринних туш. Продукти збиральництва: плоди, ягоди, їстівне коріння, гриби, молюски складали значну, якщо не домінуючу, частину їжі людини. Полювання на дикого звіра, з огляду на низьку ефективність зброї, носило облавний колективний характер. В олдувайську епоху, пам'ятки якої знаходяться лише в Африці, людське суспільство цілком залежало від природи. Людина ще не використовувала у вжитку вогонь, що спонукало її селитись в зонах з теплим кліматом. Первісні люди в той час жили стадами. Від стада тварин людське стадо відрізнялось вмінням виготовляти знаряддя праці. Крім того, йому було легше добувати їжу і захищатися від диких звірів.

Ашельська епоха (700 тис. – 150-120 тис. років тому) знаменувала собою дальше розселення архантропів, які проникли в деякі райони Євразії. Воно збігається з прогресуючим похолоданням, що було зумовлене мігруючими льодовиками. З даною епохою зв'язана поява універсального знаряддя праці – ручного рубила. Поряд з ним набули поширення виробничі інструменти на сколах із нуклеусів (ядрищ), котрі застосовувались для різних трудових операцій. В ашелі існували короткочасні мисливські табори, довготривалі мисливські стійбища і майстерні для добування кам'яної сировини. Погіршення клімату призвело до змін у побуті стародавньої людини. В ашельський час люди починають постійно користуватись вогнем. Відомі штучні ашельські житла як в печерах, так і на відкритому повітрі. Очевидно тоді ж був виготовлений і перший одяг із шкур забитих тварин.

Велика товщина культурного шару на ашельських стоянках свідчить про довготривалу осідлість людських колективів, наслідком якої став первісний статево-віковий поділ праці. Жінки оберігали житло, підтримували вогонь, дбали про дітей і старих, виконували різноманітні домашні роботи, в той час як чоловіки полювали та виготовляли знаряддя праці. В ашелі існували соціально згуртовані колективи-общини, які були більш розвинуті, ніж колишні людські стада.

Наступний етап в розвитку палеолітичного суспільства представлений мустьєрською епохою (150-120 тис. – 35-33 тис. років тому). Її творцем були

люди нового фізичного типу – палеоантропи або неандертальці. Вони мали середній і навіть низький ріст та сильну будову тіла. Як і його попередників, палеоантропа характеризували скошений лоб, великі надбрівні валики, масивні челюсті, крупні зуби. Це була спритна і рухлива людина, хода якої не відрізнялась від нашої. У світогляді неандертальця зародились початкові релігійні уяви і вірування, про що свідчать перші в історії людства штучні поховання в печерах та гротах. До цього часу відносяться і перші прояви мистецтва у вигляді ритмічних нарізок, а також простих орнаментальних візерунків на кістках тварин.

Дальшого вдосконалення у цей час набули знаряддя праці з каменю, серед яких виділяються гостроконечник і скребло. Гостроконечник має форму рівнобедренного трикутника. Його краї загострені ретушшю (підтіска робочого леза мікросколами). Він використовувався як ударний і ріжучий інструмент. Цілком можливо, що гостроконечник виконував функцію вістря на спис. Скребло мало односторонньо ретушоване опукле лезо. Даний виріб застосовувався для обробки шкір, кістки та дерева.

Неандерталець стояв на відносно високій ступені розвитку. Його знаряддя праці носили, в певній мірі, вдосконалений і спеціалізований характер. Палеоантропи жили колективами з 15-20 чоловік в печерах і під відкритим небом, споруджуючи при цьому куренеподібні житла. Вони полювали на мамонтів, зубрів, печерних ведмедів та інших тварин, а також збирали рослинну їжу. На території Рожищенського району, як і в межах Волинської області, мустьєрські пам'ятки не виявлені.

Пізній палеоліт існував від 35-33 тис. до 10 тис. років тому назад. В цю епоху появилася людина сучасного антропологічного типу – неоантроп. Умови і особливості її життя співпали з останнім зледенінням, на початку якого клімат був холодним і вологим, а в кінці – континентальним. На прильодовиковій території паслись незлічені стада північних оленів, а на південь від неї бродила велика кількість мамонтів. Було вдосталь і інших тварин. Ці, багаті на мисливську здобич місця, приваблювали людину і спонукали її освоювати раніше не заселені місця.

Нове піднесення продуктивних сил спричинило появу якісно нової техніки обробки каменю. Замість сколювання грубих пластин з дисковидних мустьєрських нуклеусів людина в пізньопалеолітичний час почала відтискати довгі і тонкі пластинчасті сколи з правильно огранених призматичних нуклеусів. На основі цієї технології розщеплення кам'яної сировини виникли спеціалізовані знаряддя праці – скребки, різці, скобелі, ножі, наконечники для дротиків і списів. Певна частина виробів вставлялась в кістяні або дерев'яні руків'я. Поряд з каменем пізньопалеолітична людина широко використовувала кістку і ріг, з яких виготовлялись шила, голки з вушком, лоцила, кайла, гарпуни.

Під час археологічних розкопок на деяких стоянках пізнього палеоліту були виявлені овальні у плані житла. Їх каркас споруджувався із жердин. Основа житлових споруд була обкладена по периметру черепами і крупними кістками мамонта або каменями, які притискали шкіряну покрівлю.

Як і в попередні часи, полювання на великих тварин було єдиним способом добування м'ясної їжі і носило загінний характер. М'ясо диких звірів вживалось сирим або запеченим на вогнищі. Відомі випадки, коли людина робила деякі запаси м'яса, висушуючи чи заморожуючи його.

Найбільш яскравим проявом зрілості людського суспільства в епоху пізнього палеоліту став дальший розвиток мистецтва, яке складається з двох напрямків. Перший представлений наскельним і печерним живописом з приміненням елементів гравіровки, а другий – дрібними скульптурними витворами з каменю, кістки і рогу. Печерні малюнки, що передають зображення звірів, виконані лінійним контуром. Часто вони розмальовані однією та декількома фарбами. Головним об'єктом розпису були мамонти, бізони, олені, коні. З бивнів мамонтів, кісток та м'яких порід каменю вирізались фігурки тварин та птахів, рідше – людей (переважно жінок). Відомі кістяні підвіски і браслети, які були декоровані нарізним геометричним орнаментом.

В пізньому палеоліті склались елементи первісної релігії і зв'язані з нею ранні види фантастичних уявлень: тотемізм, анімізм, магія. Для мисливців, того часу характерна віра в існування тісного зв'язку між людьми і тваринами, яка

пізніше переросла в уяву про зв'язки між окремо взятою групою людей і її тотемом – певним видом тварин. В цей час появились ранні форми шанування жінки-матері, про що свідчать знахідки жіночих статуєток на ряді пізньопалеолітичних стоянок. Адже тоді відрахунок родоводу йшов по материнській лінії, рід був материнським. Жінка вважалась господинею оселі і користувалась тими ж правами, що й чоловіки пізньопалеолітичної общини.

Пізній палеоліт завершує початковий етап людської історії. Знаряддя праці, якими користувалась людина, пройшли довгий шлях розвитку від примітивно оббитих гальок до пізнофункціональних виробів з досконалих пластин-заготовок. Склалась певна система осілості, проявом чого стали штучні житла з досить складною, як на той час, конструкцією. Виникли ідеологічні уяви, котрі знайшли відображення в релігії і мистецтві.

На території Рожищенського району відома одна пізньопалеолітична стоянка. Вона знаходиться в с.Незвір в урочищі Гора. З площі пам'ятки зібрані покриті білою патиною пластини, їх січення, відщепи, а також окремі знаряддя праці: ножі, кінцеві скребки, різці і скобелі з кременю. Тут, крім того, знайдені бивні і кістки мамонтів, на яких полювала місцева палеолітична людина.

Мезоліт (по-грецьки месос – середній) – це перехідний період від давнього кам'яного віку – палеоліту до нового – неоліту. Він датується 10 тис. – 8 тис. років тому. Початок мезоліту співпадає, з початком відступу льодовика і встановленням майже сучасного клімату. В кінці зледеніння значна частина Північної Європи була ще вкрита тундровою рослинністю, і лише згодом окреслилось сучасне Балтійське море. Змінилось природньо-географічне середовище. Маси води, що утворились внаслідок танення льодовика, заново формували рельєф, сприяли утворенню рік і озер, змінювали їх долини і береги. З'явилися нові види дерев і рослин. Значних змін зазнав тваринний світ. Ще в кінці палеоліту зникли шерстистий носоріг, мамонт, вівцебик. Одна їх частина вимерла від зміни кліматичних умов, інша загинула від винищувального загінного полювання. Збіднення фауни заставило мисливців змінити не тільки об'єкти полювання, але й впровадити його нові прийоми. Загінне полювання на крупного звіра втратило своє значення. Ряд тварин, в тому числі й північний

олень, відкочували на північ. Зросла роль промислу, який вівся невеликими групами людей і навіть індивідуально. Розширився асортимент здобичі, куди увійшли дрібні тварини, а також птахи.

Ці обставини в значній мірі вплинули на винахід лука і стріл, що в свою чергу послужило поштовхом до дальшого вдосконалення техніки обробки каменю. Кам'яні індустрії епохи мезоліту носять мікролітичний характер. Основним видом заготовки знарядь праці і засобів полювання були вузькі пластини ширина яких, здебільшого, не перевищувала 15 мм. У складі виробів з каменю (кременю) виділяються так звані геометричні форми у вигляді трапецій, трикутників, ромбів, сегментів довжиною 1-2 сантиметри. Їх використовували як вкладиші до дерев'яного чи кістяного руків'я. Вони вставлялись у врізані поздовжні пази останніх і кріпились за допомогою смоли або перев'язу. Предмети з вкладишами могли вживатись і як знаряддя праці (виконували ріжучу функцію), і як метальна зброя. Часто окремо взяті мікроліти служили наконечниками стріл. Слід сказати, що більшість виробів з каменю пізньопалеолітичного часу існували і в мезоліті. Змін зазнали лише їх розміри.

В мезоліті зросла роль збиральництва і рибальства. Був винайдений вигнутий кістяний гачок з вушком. Зміни в мезолітичному господарстві привели до поділу родових общин, про що свідчать невеликі за площею житла. Основною соціальною одиницею стає окрема сім'я, яка приходить на заміну великим общинним сім'ям пізнього палеоліту. Число людей в мезолітичній общині коливалось від 30 до 100 чоловік. Стоянки цього часу займають невелику площу, де споруджувались сезонні житла типу куренів або напівземлянки. В центрі помешкань знаходились вогнища.

В мезоліті почався перехід до відтворюючого господарства. Були приручені певні види диких тварин, до яких, в першу чергу, слід віднести собаку. Робились перші спроби вирощувати дикі злаки.

В межах Рожищенського району відкрито поки що єдину мезолітичну стоянку, котра розміщена поблизу с.Носачевичі в урочищі Агрономське. На невисокому овальному у плані підвищенні серед заплави р.Конопельки

розкопками Волинської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР досліджено 616 кв. метрів її площі. В розкопі на глибині 0,4-0,45 м від сучасної поверхні ґрунту виявлене скупчення покритих біло-голубою патиною крем'яних виробів (майже 300 екземплярів). Вони лежали на близькій до кола території площею до 100 кв. м. Компактне залягання знахідок вказує на існування в даному місці сезонного житлово-господарського комплексу, в центрі якого стояла, очевидно, куренеподібна споруда легкої конструкції. Зібрані розкопками речові матеріали дають підставу віднести згадане вище мезолітичне місцезнаходження до дніпро-прип'ятської культури, що була поширена на значній території Північної України в VI-V тисячоліттях до н.е.

Крем'яні знахідки стоянки Носачевичі представлені переважно виробами з низькосортного кременю. Деяка їх частина виготовлена з більш якісної сировини, найближчі поклади якої від даної пам'ятки простежені біля с.Копачівка, у місці, де знаходиться пісковий кар'єр. У складі колекції наявні невеликі за розмірами одно- і двоХІ площинні нуклеуси з косозрізаними ударними площадками. Більшість знарядь праці, серед яких переважають ножі і кінцеві скребки, виготовлені на вузьких пластинках та їх січеннях. Зібрані також різці, скобелі, вістря до стріл, трапеції.

Становлення нових форм господарства – скотарства і землеробства відбулось в епоху неоліту (по-грецьки неос – новий), яка тривала від 8 тис. до 6 тис. років тому. Неолітичний час характеризується перш за все значним покращанням техніки виготовлення знарядь праці. Головна її риса полягала у широкому застосуванні шліфування, свердління і розпилювання певних порід каменю. Широкого вжитку набули виготовлені з цього матеріалу сокири, тесла і долота, які мали частково або повністю зашліфовану поверхню. З їх допомогою почався інтенсивний наступ на лісові масиви з метою розширення площі під посіви злаків. Кремень, як і в попередні епохи, лишився основною сировиною для продукування більшості знарядь праці. За своїми техніко-морфологічними показниками неолітичні індустрії були близькі до мезолітичних. Особливістю кремнеобробного виробництва неоліту стала поява вкладишів серпів.

Неолітична людина, вичерпавши доступні їй запаси кременю, що знаходився безпосередньо на денній поверхні ґрунту, перейшла до підземних розробок цього виду сировини. В багатьох місцях Європи, на території СРСР і України відомі крем'яні копальні і шахти. Глибина останніх сягала інколи 10-15 м, а протяжність їх штреків доходила до декількох десятків метрів. Нерівномірність розміщення в природі покладів кременю та інших порід каменю сприяла існуванню обміну продуктами їх розщеплення. Інколи заготовки-пластини і окремі знаряддя праці з них поширювались на досить значні (до 300-500 км) відстані.

Одним з найбільш важливих здобутків епохи неоліту став глиняний посуд. Винайдення формування і випалу кераміки (по-грецьки керамос – глина) дозволило неолітичній людині покращати способи приготування їжі. Найбільш розповсюдженим в первісному суспільстві було виготовлення посудин способом наліпу (так звана стрічкова техніка). З глини робились жгути товщиною 3-4 см, яві накладались на форму по спіралі, а пізніше стискувались і загладжувались. Наявність у людей того часу кераміки – настільки характерна ознака неоліту, що його навіть назвали «керамічною добою». Однак не глиняна посуда, не шліфовані вироби з каменю стали визначальними показниками неолітичної епохи. Цю місію взяли на себе землеробство і скотарство. Це був перелом в господарській діяльності, перехід від господарства присвоючого до відтворюючого. Процес даного переходу розтягнувся на тисячоліття, і не повсюдно ці галузі первісної економіки ставали основними. Ряд неолітичних племен лишались і надалі мисливськими і рибальськими. Але у них також настали своєрідні якісні зміни в господарстві: вдосконалились знаряддя праці, застосовувались нові технічні прийоми під час їх виготовлення, появився примітивний на перших порах ліпний посуд, розвинувся міжплеменний обмін.

До великих досягнень пізнього неоліту слід віднести появу прядіння і ткацтва. Волокно спочатку вироблялось з дикоростучих рослин – кропиви, дикої коноплі. Пізніше стали прядсти нитки з шерсті вівці і дикоростучого льону. Прядіння довший час обходилося без ткацького верстата, тобто

лишалось плетінням. Інколи відбитки неолітичних тканин зустрічаються на дні посудин.

Для епохи неоліту показова стійка осідлість. Поселення займають велику площу. Житлобудівництво характеризують споруди декількох типів. Поряд з невеликими землянками і напівземлянками існували довгі наземні будинки з багатьма вогнищами, де селились великі сім'ї. В неолітичному суспільстві існував матріархальний родовий лад.

Зміни в господарській діяльності привели до змін в ідеології, виникло нове ставлення людини до природи в цілому. Ослабла віра в силу магічних сил. Почав складатись культ природи, який проявився в образах різних духів тваринного і рослинного світу, земних і небесних сил. Дальший розвиток отримав культ матері-жінки, оберега домашнього вогнища. Знахідки жіночих статуєток з глини, багаті орнаментальні мотиви на кераміці у вигляді солярних і астральних знаків свідчать про ускладнення системи світогляду неолітичної людини. Це знайшло, також, відображення в розвитку поховального культу. В неоліті переважають поховання в скорченому стані (передають положення ембріону в лоні Матері Природи), які інколи посипались червоною вохрою (символ життя). Досить часто покійників супроводжували глиняні посудини, прикраси з кістки та стінок черепашки перловиці, кам'яні і кістяні вироби.

До епохи неоліту на території Рожищенського району віднесені 41 поселення культури гребінцево-накольчастої кераміки (існувала в IV-III тисячоліттях до н.е.), сліди якої засвідчено біля смт.Рожище і сіл Берегове, Береськ, Богущівська Мар'янівка, Валер'янівка, Вишеньки, Вітоніж, Ворончин, Дубище, Забара, Єлизаветин, Іванівка, Іванчиці, Кобче, Копачівка, Крижівка, Мирославка, Навіз, Незвір, Носачевичі, Раймісто, Сокіл, Тристеня, Ясенівка. Її ареал охоплював басейн Верхньої Прип'яті, Північно-Західну Білорусію, Південно-Східну Литву і, частково, Східну Польщу. Землеробство і скотарство в цей час не досягли тут високого розвитку і перебували у зародковому стані. Провідними галузями господарства місцевого неолітичного населення були рибальство, мисливство і збиральництво.

Поселення культури гребінцево-накольчастої кераміки займали невелику площу, яка у більшості випадків не перевищувала 0,5 га. Вони, як правило, локалізувались на невисоких берегах (до 2-3 м) першої надзаплавної тераси річок та лагідних берегових схилах озер. Речові знахідки, що були зібрані у процесі проведених розвідок, кількісно незначні. Це, в основному, крем'яні вироби. Уламки ліпної кераміки траплялись дуже рідко.

Певну уяву про життя місцевих неолітичних племен дають матеріали дослідженої розкопками багат шарової пам'ятки Носачевичі VI (ур.Агрономське). Ліпний посуд представлений фрагментами широкогорлих горщиків. Він виготовлений з глиняної маси, до якої додавались рослинні домішки та зерна подрібнених кам'яних порід, його поверхня згладжена, вохрового та сіро-коричневого кольорів. Окремі уламки кераміки декоровані відтисками округлого та підковоподібного штампю. На деяких з них простежено безсистемно нанесені розчіси, що лишились від віхтя рослинного походження. У подібний спосіб оброблялись посудини перед випалом.

Асортимент крем'яних виробів поселення типологічно бідний. Окрім плоских одноплщинних нуклеусів, правильно огранених пластинок, їх січень та відщепів розкопками здобуті знаряддя праці та предмети полювання – трикутні у плані наконечники стріл. Ножі, кінцеві скребки, скобелі вказують на домінуючу роль мисливства у господарстві мешканців пам'ятки Носачевичі VI. Про спорадичне заняття землеробством свідчить знахідка вкладиша серпа, який виготовлений на уламку широкої пластини.

Відкриті на території району поселення культури гребінцево-накольчастої кераміки входили до складу великого роду, що нараховував більше сотні чоловік. Дане населення вело мобільний спосіб життя і досить часто змінювало місця проживання в пошуках тваринної і рослинної їжі.

До кінця неоліту відноситься відкриття людством можливості використання металів для продукування знарядь праці. Першим таким металом була мідь. Період поширення мідних предметів називають енеолітом (енеус по-латині – мідний, літос по-грецьки – камінь). Цим терміном підкреслюють, що в енеоліті вже появились знаряддя праці з міді, але ще продовжують займати

чільну позицію кам'яні. Однак велике значення мав сам факт появи нового матеріалу для виготовлених знарядь праці – металу, який визначив дальший прогрес розвитку техніки. На території Європи перші мідні вироби появились на рубежі V-IV тисячоліть до н.е. в Балкано-Карпатському районі. Дещо раніше (VIII-VII тисячоліття до н.е.) їх почали продукувати на півострові Мала Азія, в Анатолії. Спочатку використовували самородну мідь, яку приймали за різновид каменю. Її обробка зводилась до оббивки, а в послідуєчому – до кування холодних чи попередньо нагрітих самородків. Згодом людство опанувало процес плавлення міді. З появою ливарних форм різко зріс асортимент мідних виробів і значно покращилась їх якість. Застосування даної технології обробки міді відбулось в V тисячолітті до н.е.

Як же могли мідні знаряддя праці конкурувати з кам'яними? Адже відомо, що м'яка від природи мідь не витримує суперечки з каменем. Дійсно, в процесі роботи леза мідних виробів швидко затуплюються, що вимагає досить частої їх заточки. Натомість кам'яні чи крем'яні знаряддя праці мали властивість викришуватись. Слід зауважити, що показник деформації останніх є значно нижчим. Проте знаряддя праці з міді можна було швидко заточити, а кам'яні, з огляду на пошкодження, ставали непридатними для подальшого використання. Вони вимагали затрат певного часу для підправки їх робочих лез. Це, до речі, підтвердили результати багаторазових експериментів, які були проведені над обома групами знарядь праці в лабораторних умовах. Незначне у кількісному відношенні поширення мідних виробів на території Волині пояснюється не їх низькою продуктивністю, а перш за все відсутністю достатніх місцевих покладів міді.

Поява металу за доби первіснообщинного ладу вплинула не тільки на розвиток металургії, але й сприяла поглибленню господарських та соціальних відносин в житті родових колективів. Якісно змінилось землеробство. Для періоду енеоліту показові рала та сохи з рогу оленя, які використовувались без металевих наральників. Вони, без сумніву, вимагали застосування тяглових тварин, що дало поштовх до різкого збільшення поголів'я великої рогатої худоби. Розширення орних площ під зернові викликало з одного боку

звільнення зайнятих лісом територій, а з другого – примінення більш продуктивних жнивварських знарядь. Підсічне землеробство, яке зародилось в енеоліті, сприяло появі шліфованих крем'яних сокир. Їх ефективність під час розчистки лісових ділянок була досить високою. Збір злаків проводився більш досконалими крем'яними серпами, що виготовлялись на великих і широких пластинах. Якісних змін зазнали й інші знаряддя праці з каменю.

В мідно-кам'яний вік кремнеобробне виробництво досягло свого найвищого технічного рівня. Основним видом заготовки майбутніх знарядь праці були крупні пластинчасті сколи довжиною до 22-26 см, що знімалися з одноплщинних циліндричних або конічних нуклеусів. Підвищений попит на подібні напівфабрикати вимагав пошуків і розробок відповідних розмірів крем'яних конкрецій. В цей час на території Волині, в районах багатих на поклади високоякісного кременю, з'являються копальні. За допомогою кайла з рогів оленя викопувались ями глибиною до 3-4 м, і з крейдової товщі виймалися крем'яні конкреції. На денній поверхні відбувалось їх сортування (відбір) з послідуною попередньою обробкою. Згодом вони доставлялись на поселення, де проходили наступні етапи розщеплення кременю. Цими трудовими операціями була, як правило, зайнята група людей у кількості 6-8 чол., котра безпосередньо займалась добуванням сировини для продукування крем'яних знарядь праці і звільнялась від іншого роду робіт.

Різде збільшення добування кременю привело до створення надлишків напівфабрикатів (в першу чергу пластин), які ставали стабільним продуктом міжплеменного обміну. Вироби з деяких його різновидів періоду енеоліту проникали на досить віддалені території. Вони знайдені під час археологічних розкопок в басейні нижньої течії Вісли і на лівобережжі середньої течії Дніпра. Про поширений обмін виробами з цього виду сирівцю свідчать знахідки ряду скарбів, у складі яких були як пластини-заготовки, так і знаряддя праці.

Зміни, що відбулись в житті енеолітичного суспільства, привели до чергових ускладнень соціальних відносин. Це був час становлення і утвердження патріархально-родового ладу, коли провідна роль в общині стала належати чоловіку. Його єдиновладдя ознаменувалось заміною материнського

права батьківським. Завдяки появі додаткового продукту праці склались передумови до виникнення майнової диференціації населення.

З періодом енеоліту на території Рожищенського району зв'язана культура кулястих амфор. Вона представлена 11 поселеннями, які відкриті біля смт.Рожище, а також сіл Береськ, Вічині, Ворончин, Залісці, Крижівка, Раймісто, Студині, Щурин та Ясенівка. Слід сказати, що зовсім недавно на території України було відомо лише 7 пунктів, де проживало населення цієї культури, в той час як на Волині вони не значились. Дані про місцеві прояви культури кулястих амфор обмежувались поодинокими похованнями, які були випадково виявлені під час земляних робіт, та окремими, типовими для неї, знахідками суцільно зашліфованих крем'яних сокир.

Ареал культури кулястих амфор займає майже всю територію Німеччини, Польщу, ЧСФР, лісостеп Правобережної України, південний захід Білорусії, північ Молдови і Східну Румунію. Її пам'ятки віднесені до трьох локальних груп: західної, середньої і східної. До останньої із них входять згадані вище поселення, котрі розміщені на мисах і схилах берегів річок та озерць. Розкопками досліджувалась лише одна пам'ятка, яка знаходиться недалеко від м.Луцька, поблизу с.Межиріччя Млинівського району Ровенської області. Там вивчено три житла і дві господарські ями. Житлові споруди представлені овальними напівземлянками розмірами 2,4 x 4,7 м і глибиною 0,7 м від денної поверхні. В них простежені підковоподібні у плані печі, поруч з якими розміщені глинобитні лежанки.

Ліпний посуд культури кулястих амфор виготовлений з глини, що містить домішку дрібного піску, потовченої черепашки та, спорадично, шамоту і зерен перепаленого кременю. Поверхня кераміки заглажена, чорного та сіро-коричневого кольору. Посудини прикрашені орнаментом, який складається з коротких відтисків прямокутного штамп, шнура чи нігтевих вдавлень, що часом заповнені білою крейдовою пастою. Декор утворює своєрідні композиції у вигляді зигзагу, ялиночки, фестонів. Форми посуду характеризують невеликі кубки, лійчасті миски, яйцевидні амфори, кратеровидні чаші, низькі

циліндричні накривки, кулясті амфори з дуже опуклими стінками, тулуба. Останні здебільшого зустрічаються у похованнях.

Майже всі крем'яні вироби місцевих пам'яток культури кулястих амфор виготовлені із західноволинського кременю, а деякі з них – із смугастого, поклади якого відмічені в районі Свентокшиських гір на території Польщі. З пластин середніх розмірів продукувались ножі, кінцеві та бокові скребки, різці, свердла, проколки, вкладиші серпів. Вишуканістю форм і старанністю обробки відзначаються вузькі долота і трапецієвидні у плані сокири з прямокутним поперечним перерізом. Предмети озброєння представлені трикутними у плані наконечниками стріл, що інколи мають видовжений насад-черешок. Вироби з каменю поодинокі. Це уламки зернотерок, розтирачі і бойові сокири із висвердленим отвором. З рогу і кістки виготовлялись мотики, голки для плетіння рибальських сіток, ажурні пряжки і шпильки для одягу. З прикрас відомі підвіски з ікла дикого кабана, зубів ведмеда, диск із солярним знаком у вигляді хреста та намистини із бурштину.

Поховання східної групи культури кулястих амфор здійснені за обрядом ґрунтових тілопокладень у кам'яних гробницях. Поховальні споруди характеризуються чотирма типами: прямокутна гробниця з кам'яних плит, гробниця з невеликою добудовою (сінями), дольмен (дві вертикальні плити, що прикриті третьою, горизонтальною) та гробниця з кам'яних плит під курганням насипом. Кількість кістяків в похованнях різна. Відомі поодинокі та колективні захоронення (до 10 чоловік). В ряді випадків центральне положення в гробниці займав скелет дорослого чоловіка-воїна. Поруч з ним лежали кістяки жінок, дітей та слуг.

Склад поховального інвентаря визначають ліпні глиняні посудини, вироби з кременю і каменю, кістяні і бурштинові прикраси. Досить частим елементом жертвоприношення були цілі або розчленовані туші свиней. В багатьох випадках померлих посипали червоною вохрою. Кам'яні гробниці культури кулястих амфор були сімейними усипальнями. Вони свідчать про існування у її населення окремих, міцно згуртованих, патріархальних родин.

Племена даної культури займались як скотарством, так і землеробством. Це підтверджують знахідки на поселеннях та в похованнях кісток свійських тварин і різноманітних виробів землеробського призначення. В умовах Волинського Полісся, до складу якого входить більша частина Рожищенського району, населення цієї культури, окрім згаданих вище галузей господарства, досить значну увагу приділяло рибальству і мисливству.

Культура кулястих амфор в межах Волині існувала в другій половині III тисячоліття до н.е. Цьому не суперечать результати декількох радіовуглецевих аналізів із сусідніх територій. Проблеми походження та історичної долі племен культури кулястих амфор, незважаючи на значні досягнення радянських та зарубіжних археологів, ще значною мірою залишаються нез'ясованими. Згідно останніх досліджень вона появилася в межах України внаслідок міграції її населення з Повіслення в східному напрямку, а зникла під дією (асиміляція) культур шнурової кераміки, розвиток яких припадав на наступне тисячоліття.

Перехід до епохи металів став наслідком значних культурних і соціальних змін, завдяки чому історія людства отримала якісно нові форми. Цей час ділиться на два хронологічні відрізки: доба бронзи і залізний вік.

Бронза – це сплав міді і олова, інколи сурми, свинцю, миш'яку або цинку в різних пропорціях. Найкраще співвідношення – 90 % міді і 10 % олова. Появі бронзи передувало відкриття міді, але мідні знаряддя праці були менш поширені, ніж бронзові, так як останні твердіші і гостріші. Вони, крім того, мали менш трудомістку технологію виготовлення, бо бронза плавиться при температурі 700-900°, а мідь – 1083°.

Але не мідним, ні бронзовим знаряддям праці не вдалось цілком витіснити кам'яні. Причиною цього було, по-перше, те, що в ряді випадків робочі властивості каменю вищі, ніж бронзи, а по-друге, здатний для продукування знарядь праці камінь знаходився майже повсюдно, тоді як джерела сировини для бронзи, особливо олово, траплялися дуже рідко.

Точні хронологічні рамки доби бронзи окреслити досить складно, адже в різних країнах вона існувала в різний час. В середині IV тисячоліття до н.е. бронзу почали обробляти в Південному Ірані і Месопотамії, на рубежі III і II

тисячоліть до н.е. – в Малій Азії, Сирії, Палестині, на Кіпрі і Криті, а протягом II тисячоліття до н.е. – повсюдно в Європі і Азії. В основному бронзова доба в більшості країн Європи, в тому числі й на Україні, тривала в II тисячолітті до н.е.

На її ранньому етапі, коли метал використовувався для відносно обмеженого набору знарядь праці, цілком вистачало руди поверхневого залягання. Але з бігом часу добувачі руди почали розробляти її під землею. Давні мідні рудники відкриті на Кіпрі, Криті і Сардинії, в Апенінах, Балканах, Карпатах і на Кавказі. Олов'яні руди добувались на території сучасних Англії, Іспанії, Франції і Чехії.

Металурги бронзової доби нагрівали гірську породу вогнем, а потім поливали її водою, внаслідок чого вона давала тріщини. В останні забивались дерев'яні клини, які після змочування набухали і відламували куски породи. Руда подрібнювалась, зсипалась в мішки, шкіряні сумки, кошики і піднімалась на поверхню землі. Тут її розтирали до порошкового стану подібними до зернотерок каменями, промивали в дерев'яних коритах, обпалювали і, згодом, плавили в обмазаних глиною кам'яних печах.

Деякі шахти досягали великої глибини. Так в Міттерберзі (Австрія) штреки опускались до відмітки 100 м і під кутом 20-30⁰ врізались в рудоносну гору. На гірському схилі на відтинку 1600 м знаходилось 32 шахти, кожна з яких функціонувала протягом 7 років. Тут щорічно працювало понад 180 гірників. За два або три століття існування даного рудника було добуто біля 14 тисяч тон сировини.

Цікаві повідомлення вчених (доведені експериментальними методами) про кількість робітників на одній із шахт зальцбург-тірольського (Австрія) мідного родовища. Близько 40 чол. добували і плавили руду. Їм допомагали 60 чол. лісорубів, що заготовляли дерева для кріплення штреків. 20 чоловік займались збагаченням руди, а 30 чол. – її транспортуванням. Сюди слід додати наглядачів, керівників робіт і т.п. Одна така шахта щоденно переробляла 4 кубометри руди, тобто давали 300 кг міді і використовувала 20 кубометрів лісу. Роботи в таких шахтах вимагали відповідної організації і їх виконували окремі

общини, які, в свою чергу, забезпечувались продуктами харчування і одежею від інших членів племені.

Мідь і бронза надавали великі можливості для створення нових форм знарядь праці. Однак люди не відразу скористались цими їх властивостями. Найбільш ранні металеві вироби повністю повторювали вид кам'яних. Лише поступово людство виробило такі типи предметів, в яких сповна проявились технологічні особливості нових матеріалів: сокири, тесла, долота, молоти, кайла, мотики, серпи, ножі, кинджали, мечі, наконечники списів і стріл, різноманітні прикраси.

Бронзові речі виготовляли за допомогою ливарних формочок. З цією метою в глині робили відбиток, наприклад, дерев'яної моделі чи готового виробу, потім її висушували і в отриману односторонню форму наливали розплавлений метал. Звичайно, в такого предмету одна із граней була плоскою. Цей вид ливарництва – один з найбільш ранніх в первісній металургії. Більш складну, двохсторонню опуклу річ в такій формочці відлити просто неможливо. Тому для виготовлення об'ємних виробів виготовляли кам'яні матриці, що складались з двох ідентичних половинок, які перед початком ливарного процесу зв'язувались. В один спеціально залишений отвір наливали метал, а іншим виштовхувалось нагріте останнім повітря. Після того, як метал застигав, формочки роз'єднувались, з них виймалась новостворена річ і остаточно дороблялась: обрізування ливарних швів, шліфування, заточування. Мав місце і спосіб виготовлення предметів з воскової моделі. Останню неодноразово поливали рідкою глиною, доки кірка ставала товстою, висушували і випалювали на вогні. Віск при цьому виливався через зроблений отвір, в який згодом заливався метал. Щоб вийняти готовий виріб, глиняну форму приходилось розбивати. Така технологічна операція відливу металевих речей була лише разовою.

Добування металу тільки в добу ранньої бронзи могло бути сезонним. На пізніших етапах її існування значно зріс обсяг металургійних робіт, внаслідок чого ця галузь господарства почала обслуговуватись спеціалістами. Ними могли бути окремі общини або члени однієї із них. Бронза в злитках стала

предметом жвавого міжплеменного обміну і поширювалась досить далеко від місць свого виготовлення. Низька температура плавлення даного металу допускала можливість його плавки на відкритих вогнищах та в звичайних печах. Тому ливарна справа практикувалась на багатьох поселеннях доби бронзи. Доказом цьому служать знайдені там під час розкопок уламки тиглів, глиняні ложки-лячки, кам'яні матриці. В середовищі ряду культур бронзової доби України, як і на інших територіях цього часу Євразії, металургійне виробництво перейшло на засади ремесла. Так, приміром, в басейні Дону під час досліджень, курганів катакомбної культури (друга половина II тисячоліття до н.е.) відкрито чимало захоронень ливарників. Склад їх поховального інвентаря включав набір ливарних інструментів: матриці, тиглі, лячки, сопла, підручні знаряддя праці з бронзи, каменю, кременю, які примінялись для подальшої роботи (кування і шліфування) над відлитими виробами. В період пізньої бронзи повсюдно склались великі виробничі центри, що обслуговували досить великі групи населення на значній щодо площі території.

Один із них відкрито поблизу с.Острівець Івано-Франківської області (існував в XIII-X ст. до н.е.), де досліджено розвали чотирьох бронзоливарних горнів у вигляді прошарків вугілля, вапна та золи, перекритих розвалом міцно ошлакованої глиняної обмазки. Біля них знайдено куски мідної руди і шлаку, злиток міді, глиняну лячку, деякі бронзові вироби та інші предмети, що зв'язані з ливарною справою. У невеликій відстані від горнів виявлено сліди великої споруди, в якій знаходилось шість печей виробничого призначення, розміщених в два паралельні ряди в них, мабуть, готові вироби з бронзи піддавались додатковій обробці з метою підвищення їх міцності й пластичності та вирівнювання поверхні. Поруч із згаданою спорудою зафіксовано групу кам'яних матриць для відливання бронзових речей – вістря на спис, двох кельтів, долота, тесла, шила, дзеркала та клиноподібного предмета. Обидві половинки кожної матриці були складені негативами досередини. На них збереглися сліди діяння вогню.

Перші металеві вироби на територію України, в тому числі і на Волинь, попадали з Балкан, Закарпаття і Кавказу. Значення даних металургійних

центрів зберігалось протягом усього існування доби бронзи. Звідти надходили не тільки сировина у вигляді мідної руди, але й готові бронзові вироби.

В добу бронзи спостерігається дальший прогрес землеробства і скотарства, які носили в місцевих умовах змішаний характер. В цей час значно зростає асортимент культурних рослин. На поселеннях знайдені декілька сортів пшениці, просо, ячмінь, льон, конопля, горох, сочевиця. Під час розкопок виявлені кісточки вишні, сливи, насіння ріпи, цибулі, часнику і маку, що є свідченням існування примітивних садівництва і городництва.

Основні види домашніх тварин стали відомі племенам доби бронзи ще в її ранньому періоді. Серед стада переважала валика рогата худоба. Лише в кінці бронзової доби значно звільнилось поголів'я кіз і овець. На Поліссі у великій кількості розводили свиней. Утримання тварин стало кращим, ніж в епоху неоліту та період енеоліту. Почалось їх стійлове утримання. Це спонукало населення заготовляти корм для тварин на зиму. Тваринництво в основному носило придомний характер, а в поліських районах визначало напрямок всього господарства.

Велика рогата худоба використовувалась як тяглова сила і як засіб пересування. Цей фактор сприятливо вплинув і на землеробство. Якщо в період ранньої бронзи на території України панувало мотичне ведення обробітку землі, то вже в її середньому періоді з'явилося перше орне знаряддя – дерев'яний плуг, його зображення на плитах Таш-Аіру в Криму, а також наскельні зображення биків в ярмі на Кам'яній Могилі переконливо свідчать про те, що в добу бронзи вже було відоме орне землеробство і використовувалась тяглова сила тварин. Роль упряжної тварини виконував також і кінь, але в умовах Полісся він не набув помітного значення.

Однією із особливостей доби бронзи на території Волині є те, що на всьому її протязі існування добування каменю та кременю і виготовлення з них відповідних виробів мало в господарстві племен надзвичайно велике значення. Це обумовлене двома причинами: високою міноюю вартістю металу і наявністю в багатьох місцях регіону невичерпних запасів високоякісного

кременю. До цього часу відносяться шахти (копальні), де добувалась крем'яна сировина, а також майстерні по її обробці.

З добою бронзи зв'язані і певні зміни в ідеологічних уявленнях населення. Повсюдно поширився курганний поховальний обряд, остаточно утвердився культ предків, збільшилась кількість захоронень з трупоспаленням. На багатьох поселеннях існували спеціально відведені місця і споруди, де відбувались культові церемонії, які зв'язувались із землеробсько-скотарським господарством. Важливим проявом духовної культури є знахідки предметів мистецтва: антропоморфна скульптура, сюжетні зображення на кістці, різноманітні прикраси, численні зразки орнаменту на ліпному посуді.

Розподіл праці і первісні форми обміну відіграли велику роль у прискоренні темпів господарського і суспільного життя племен доби бронзи. Ріст економічного виробництва давав общинам можливість накопичувати цінності, яких у них раніше не було. Людство стало отримувати додатковий продукт. Виробничий процес все більше індивідуалізувався, а індивідуальна праця стала джерелом приватного присвоєння певних продуктів господарства. Процес майнової диференціації сприяв посиленню родової знаті та її відокремленню від основної маси сородичів. З часом у руках родової верхівки опинились і економічна сила, і багатство, і влада.

Розвиток нових форм господарства, що були зв'язані з накопиченням цінностей у вигляді стад домашньої худоби, запасів хліба, металу тощо спричинили значний ріст воєнних сутичок між племенами і родами, які велись з метою пограбувань, завоювань чергових багатств. Серед археологічних матеріалів це знайшло своє відображення в появі раніше не відомих спеціального військового спорядження і парадної зброї. Розвиток первіснообщинного ладу проходив в різних формах і привів до неоднозначних результатів: одні суспільства досягли в добу бронзи високої цивілізації з розвинутим суспільним поділом праці, містами, класовим суспільством, державою, і - лишились на його рівні.

Пам'ятки бронзової доби умовно поділені на три хронологічні періоди: ранній – XVIII-XV ст. до н.е.; середній – XV-XII ст. до н.е. і пізній – XII- IX-VIII

ст. до н.е. В ранньому періоді доби бронзи територія Рожищенського району була заселена племенами городоцько-здовбицької і стжижовської культур, а в середньому - тшцінецько-комарівської. Пам'яток пізнього періоду тут поки що не виявлено.

Городоцько-здовбицька культура поширена в Західній Волині і в південних районах Волинського Полісся. Свою назву вона отримала від двох досліджених розкопками поселень – Городок і Здовбиця, що на Ровенщині. Всього зараз відомо понад сто її пам'яток, три з яких знаходяться біля с.Носачевичі Рожищенського району.

Городоцько-здовбицька культура розчленована на два хронологічні етапи – ранній, названий городоцьким, та пізній, означений здовбицьким. Перший з них розвивався ще в період енеоліту, натомість другий склався і існував на початку доби бронзи. Відомі на території Рожищенського району пам'ятки цієї культури відносяться до здовбицького етапу. Поселення цього часу, як правило, розташовані на берегах річок і озер, здебільшого в місцях з родючим ґрунтом. Під час розкопок виявлені житла, котрі склались з наземних і заглиблених частин. Вогнища споруджувались на стародавньому горизонті біля краю заглибленої частини житла.

Могильники здовбицького етапу характеризують ґрунтові поховання з трупопокладеннями. Деякі гробниці споруджені з плит або кусків каменю. Кістяки скорчені, лежать на правому або лівому боці, головами орієнтовані в різні сторони, в ряді випадків посипані червоною вохрою. Крім поодиноких захоронень простежені колективні, з яких одне поховання було центральним. У складі поховального інвентаря наявні посудини, знаряддя праці і предмети озброєння з кременю, кам'яні свердлені сокири, прикраси з міді: вискові кільця, бусини, перстні.

Ліпний посуд здовбицького етапу виготовлений з глини з домішкою піску, рідше – товченого перепаленого кременю і шамоту. Поверхня кераміки заглажена або злегка підлощена, чорна, темно-сіра та коричнева. Вона декорована відтисками подвійних і потрійних горизонтальних або косих відтисків шнура; невеликими відтягнутими валиками з нігтевими заціпами;

вертикальними нарізами і рядками трикутних заглиблень. Характерні форми посуду – горщики, амфори, кубки і черпаки. Рідше зустрічаються біконічні посудини, миски і глеки.

На поселеннях знайдені пряслиця і кам'яні вироби: зернотерки, розтирачі, шліфувачі, відбійники, ковадла для нанесення ретуші на крем'яних знаряддях, сокири. Найбільш численною групою знахідок на пам'ятках здовбицького етапу є крем'яні артефакти. Це в основному відщепи і уламки, які свідчать про масштабність робіт по виготовленню виробничого інвентаря. Заготовками знарядь праці були відщепові сколи. В крем'яних індустріях доби бронзи нуклеуси відсутні. Це свідчить про зміну технології обробки кременю. У господарстві місцевих племен здовбицького етапу найчастіше використовувались ножі, бокові скребки, масивні скобелі, овальні і лінзовидні у розрізі сокири. В цей час появились великі крем'яні серпи, які виготовлялись з конкрецій або з їх розчленованих крупних частин. Дані жниварні знаряддя відзначались відносно високою продуктивністю і майже не поступались в роботі подібним виробам з бронзи. Характерною групою знахідок представлені предмети озброєння – кинджали, вістря списів і стріл.

Населення здовбицького етапу займалось обробкою кістки і рогу. У цій категорії виробів найбільше проколок із загострених трубчастих тваринних кісток. Відомі також голки, долота, держачки для серпів із щелеп тварин, ромбовидні наконечники стріл, підвіски і намистини, рогові кайла і мотики.

Основою господарства племен городоцько-здовбицької культури було скотарство і землеробство, а допоміжними заняттями – мисливство і рибальство. Дані племена розводили велику і дрібну рогату худобу, коней і свиней. Знайдені кістки диких тварин: серни, оленя, дикого кабана, борсука і бобра. Важливим заняттям населення городоцько-здовбицької культури був видобуток і обробка кременю. На поселеннях, що розташовані поблизу розробок крем'яної сировини, траплялись численні знаряддя для праці в копальнях та величезна кількість покидьків від розщеплених конкрецій. В місцях проживання населення цієї культури відкрито залишки кремнеобробних

майстерень, продукція яких поширювалась на територію північно-східного Передкарпаття і південний схід Польщі.

Племена стжижовської культури, що отримала назву від поселення Стжижув Люблінського воєводства в Польщі, займали східну частину Люблінщини і Північно-Західну Волинь. Зараз відомо близько 90 її пам'яток, вісім з яких знаходяться в Рожищенському районі поблизу сіл Вічині, Іванчиці, Квітневе, Луків, Навіз, Носачевичі, Раймісто. Племена стжижовської культури селились на мисах, південних схилах річок і на підвищеннях серед боліт. Житлобудівництво характеризують овальні у плані напівземлянки. В їх конструкцію входили східці, вирізані в материку лежанки, сліди від стовпів, що підтримували покрівлю.

Могильники племен стжижовської культури переважно ґрунтові. Найбільший з них досліджувався поблизу с.Торчин Волинської області. Скорчені або витягнуті кістяки лежали в овальних і неправильно-прямокутних ямах. У складі поховального інвентаря з 19 захоронень – ліпні посудини, вістря на списи і наконечники стріл з кременю, підвіски з кістки, черепашки та ікла дикого кабана, мідні вискові кільця, кістяні трубочки (можливо рештки музичного інструмента) і проколки, крем'яні серпи. У похованнях з інших місць поширення стжижовської культури, крім згаданих вище речей, добуто бойові кам'яні свердлені сокири, бронзові браслети, сережки і діадему, дисковидну кістяну бляху.

Посуд стжижовської культури виготовлений з глиняної маси, що містить домішку дрібного піску і шамоту. Його поверхня заглажена віхтем трави або соломи, від чого на ній лишились асиметрично нанесені розчіси. Для оздоблення кераміки застосовувався багатий орнамент, котрий складався з горизонтальних, вертикальних, скошених, дугастих чи зигзагоподібних відбитків шнура, рядків наколів або нарізів, горизонтальних валиків та овальних виступів. До найпоширеніших форм посуду належать амфори з роздутим тулубом, широким дном і двома вушками на плічках, циліндричні кубки, миски та черпаки.

З великого асортименту кам'яних, крем'яних і кістяних виробів племен стжижовської культури найбільш характерними є кам'яні просвердлені сокири, крем'яні овальні та лінзовидні в перетині сокири, серпи, наконечники списів з черешком, серцеподібні наконечники стріл, ножі і бокові скребки на відщеплах, різноманітні кістяні прикраси: шпильки, циліндричні намистини, підвіски з пташиних кісток.

Металеві вироби стжижовської культури представлені сокирами, браслетами, підвіскою, висковими кільцями та сережками. Вони виготовлені з низькоолов'янистої бронзи за допомогою різних операцій вільного кування.

Основою господарства населення стжижовської культури були землеробство і скотарство. Очевидно, велике значення мало кремнеобробне виробництво. Так, наприклад, в майстерні, що знаходилась поблизу смт.Млинів Ровенської області, було знайдено біля 130 тисяч відщепів та уламків кременю, які лишились від виготовлення більше тисячі серпів. Землеробство підтверджене розповсюдженням поселень на родючих землях, тривалою осілістю, численними знахідками зернотерок і крем'яних серпів. Посереднім доказом значної ролі землеробства є поява серед цих племен великої кількості крем'яних сокир. Ними розчищали лісові ділянки для посіву в умовах підсічно-вогневого землеробства. Племена стжижовської культури розводили велику і дрібну рогату худобу, свиней, коней і собак. Дикі тварини представлені кістками оленя, кабана, серни, бобра, зайця; птахи – крижня, чирка, нирка, кулика, гуски, сокола; риби – щупака і карпових.

Існував досить розвинутий обмін між населенням стжижовської культури та їх сусідами. На деяких поселеннях і в могильниках знайдені фаянсові намистини з далекого Єгипту, вислообушні бронзові сокири, які набули поширення в Північному Кавказі, та прикраси з балтійського бурштину. Західними імпортами слід вважати і більшість металевих речей, що знайдені на Західній Волині. Еквівалентом обміну служили насамперед певні предмети з місцевого кременю, які зустрічаються на досить значних від місць їх виготовлення територіях, його могли доповнювати деякі продукти тваринництва і землеробства.

З кінця XV і до початку XI ст. до н.е. в північній частині Правобережної України, Подніпров'ї, в міжріччі Дніпра і Десни, у Верхньому і Середньому Подністров'ї, а також на значній частині Південно-Східної і Центральної Польщі існувала тщінецько-комарівська культура. Її місцеві пам'ятки відносяться до прип'ятського локального варіанту. Вони відмічені біля смт.Рожище та сіл Берегове, Березолупи, Береськ, Богушівська Мар'янівка, Валер'янівка, Вишеньки, Вітоніж, Вічині, Ворончин, Доросині, Дубище, Духче, Забара, Залісці, Єлизаветин, Іванівна, Іванчиці, Квітневе, Кияж, Кобче, Козин, Копачівка, Корсині, Крижівка, Линівка, Літогоща, Любче, Малинівка, Мирославка, Мильськ, Навіз, Носачевичі, Озденіж, Оленівка, Олешковичі, Переспа, Підліски, Пожарки, Раймісто, Романів, Сокіл, Студині, Топільно, Тристеня, Тростянка, Уляники, Щурин, Яблунівка, Ясенівка. Більшість поселень тщінецько-комарівської культури розташовані на низьких ділянках берегів, переважно на рівні першої надзаплавної тераси, а також на останцях серед річкових заплав. Деяка їх частина розміщена на лагідних схилах берегів озер. Вони здебільшого займають площу від 0,5 до 1-1,5 га.

На поселеннях споруджувалось до 20 жител, які могли бути або наземними, або заглибленими (напівземлянки). Домінувала вулична забудова, коли житла розміщувались в один або два паралельні ряди. Основним будівельним матеріалом були дерево і глина. Дерев'яний каркас жител формувався із круглих стовбурів потрібної довжини і товщини. Стінки облицьовувались тесаними колодами або товстими дошками. Досить часто конструкцію стін доповнювала обмазана глиною плетінка з прутів. Глинобитні будинки зводились із глиняних псевдоцеглин і вальків. З останніх вимощувалась підлога, опоряджувались стінки, черінь та купол печі.

Територія, яку займало населення тщінецько-комарівської культури, була в цілому сприятлива для заняття землеробством, скотарством, полюванням, риболовством. Обробка землі здійснювалась мотиками з рогів благородного оленя. Широкого вжитку набули палки-копалки. На багатьох поселеннях тщінецько-комарівської культури знайдені кам'яні мотики з широким плоским лезом, для кращої фіксації з держакком у них

висвердлювались отвори. З підсічним землеробством зв'язана певна частина крем'яних сокир. Для обробітку землі почала використовуватись тяглова сила волів. Відомі випадки знахідок в торф'яниках Полісся архаїчних дерев'яних рал і плугів. Подекуди застосовувались сохи з рогу оленя. Подібний виріб був знайдений на поселенні тшціненько-комарівської культури біля с.Студині.

В цей час серед посівів переважав ячмінь, який мав в умовах Південного Полісся малий вегетаційний період визрівання (40-50 днів). Особливо добре він родив на згарищах і підсіці. Культивувались, хоч і в менших розмірах, пшениця і просо. Для збирання врожаю користувались суцільнокам'яними серпами, які за формою близькі до жнивварних знарядь раннього періоду доби бронзи. Вони виявлені майже на всіх відомих поселеннях тшцінецько-комарівської культури. Зерно розтиралось на кам'яних зернотерках.

Племенам цього часу були відомі майже всі види домашніх тварин – велика і дрібна рогата худоба, свиня і кінь. Тваринництво населення тшцінецько-комарівської культури було придомним. Взимку стадо утримувалось під відкритим небом в примітивних загонах. В стійловий період худобу годували заготовленим влітку гілковим кормом, листям, сіном і соломою.

Поховання тшцінецько-комарівської культури представлені курганами і ґрунтовими могильниками. Кістяки покійників скорчені і орієнтовані головою на схід або захід. Відомі колективні поховання. Неодмінним поховальним ритуалом була тризна, сліди якої під час розкопок курганів відмічені в їх насипах або під ними, на давньому горизонті. Інвентар, який супроводжував покійників, відносно небагатий. Він складається з декількох посудин, кам'яних і крем'яних виробів. В ряді випадків його доповнюють прикраси з бронзи. У поховальному ритуалі прип'ятського варіанту тшцінецько-комарівської культури практикувалась кремація покійників. Їх спалювання відбувалось поза межами кургану. Перепалені кістки поміщались в глиняну посудину-урну, яка закопувалась на незначну глибину. Окремі кургани були місцем родинних поховань, в яких чоловіче займало звичайно особливе місце. Так, в кургані поблизу с.Івання Ровенської області спалені кістки, можливо чоловіка,

знаходились у викопаній в центрі кургану могильній ямі, обкладеній і перекритій деревом. Біля них знайдено крем'яне вістря до стріли, бронзові кинджал і шпильку, золоту сережку та глиняну посудину. У відгородженому східному кінці ями виявлено кістки другого поховання, можливо жінки, серед яких лежали бронзові браслети та дві посудини. Під насипом кургану відкрито також місце кремації (явище, як відмічалось вище, не характерне для поховального ритуалу даної культури) – залишки великого обгородженого ровом вогнища, на якому виявлено, поховання жінки з тілоспаленням на місці. На її руках і ногах були бронзові браслети, на грудях – шпилька, біля ніг – горщик. На вогнищі лежали також два неспалені скорчені кістяки молодих жінок. Поблизу одного із них знайдені рештки дрібної бронзової прикраси.

Характерною і визначальною ознакою тшцінецько-комарівської культури є кераміка. Вона містить в глиняній масі зерна подрібненого перепаленого кременю і граніту. Поверхня посудин заглажена, вохрового, сіро-жовтого і світло-коричневого кольору. Інколи вона орнаментувалась горизонтальними борозенками. У складі посуду наявні горщики з видовженим тулубом висотою 30-40 см, миски, кубки, чаші, друшляки. Досить часто на поселеннях зустрічаються пряслиця, серед яких окремою групою представлені так звані рогаті екземпляри.

В час існування тшцінецько-комарівської культури практично всі знаряддя праці виготовлялись з кременю. Наявність місцевої високоякісної крем'яної сировини, про що йшла мова вище, сприяла успішному розвитку кремнеобробного виробництва. На території Західної Волині відомо ряд майстерень даної культури, де продукувались серпи і сокири. Окреме їх скупчення засвідчене в околицях м.Кременця Тернопільської області та біля сіл Вербень і Малево Ровенської області.

Бронзові вироби на місцеві поселення тшцінецько-комарівської культури доставлялись у викінченому вигляді. Покищо на них не знайдено ливарних формочок, що свідчило б про місцевий характер виробництва металевих виробів. Знарядь праці з бронзи знайдено дуже мало. Це, перш за все, шила. Частіше зустрічаються прикраси: шпильки, браслети, перстені.

Вірування племен доби бронзи Західної Волині простежуються лише у поховальних пам'ятках, що відображають віру в душу, загробне життя, а також сліди культу сонця, вогню, предків. З культом сонця пов'язані орнаменти у вигляді кола на певній частині ліпного посуду та звичай посипати похованого червоною вохрою, котра символізувала кров, життя і сонце. Культ вогню засвідчений похованнями з трупоспаленнями та слідами виявлених в похованнях вогнищ. Звичай спалювати померлих в основному пов'язаний з культом вогню і вірою в його магічну силу переносити душу небіжчика у потойбічний світ і знову відроджувати його до життя. Культ предків, очевидно, підтверджують родові могильники, а також звичай насипати кургани, який свідчить про виключну при тодішніх технічних можливостях турботу колективу про померлих родичів.

Не менш складним є також питання суспільних відносин місцевого населення доби бронзи. Існування патріархату підтверджують деякі особливості поховального обряду: звичай насипати кургани, розміщення серед рядових поховань центральних захоронень чоловіків з багатшим поховальним інвентарем. Певну уяву про суспільні відносини дають і матеріали поселень, кожне з яких можна розглядати як невелике родове селище. Невеликі житла з одним вогнищем вказують на те, що у племен Західної Волині доби бронзи вже відбулося виділення малих родин. Це свідчить про початок розкладу первіснообщинного ладу. Про це говорить і поява спеціалізації в галузі домашнього виробництва, яка приводила до виробничого розшарування суспільства і відокремлення груп спеціалістів-виробників не тільки в роді, а й у межах племені. Поховання пізнього етапу доби бронзи вказують на помітний розклад первіснообщинних відносин. Вони свідчать про появу родових вождів, які відрізнялись від своїх родичів не тільки більшою владою, але і багатством.

Рішуча заміна бронзи залізом на території України почалася наприкінці IX ст. до н.е., а закінчилася десь в середині VII ст. до н.е. Незважаючи на те, що залізо – найбільш поширений у світі метал, воно було найпізніше освоєне людиною. Залізо майже не зустрічається у природі в чистому вигляді, його складно обробляти і, крім того, до відкриття сиродутного процесу плавлення

вироби з нього були м'якими і не придатними до вживання. Ще в глибокій давнині людству стало відоме метеоритне залізо. В деяких похованнях початку IV тисячоліття до н.е. на території Єгипту знайдені поодинокі прикраси з цього металу. У 1937 р. неподалік від м.Еліста у Калмикії в кургані першої половини II тисячоліття до н.е. був виявлений зроблений з метеоритного заліза кинджал. Добування заліза з руди мало місце лише в II тисячолітті до н.е., очевидно в Передній Азії. Найбільш поширеною є гіпотеза, згідно якої сиродутний процес був вперше застосований хеттськими племенами і став широко відомим в XV ст. до н.е. Сліди найдавнішого залізобного виробництва на території СРСР відносяться до 1600-1300 рр. до н.е. Поблизу м.Воронежа на поселенні зрубної культури, відомої також в лісостеповій частині Лівобережної України, були знайдені бронзові та залізні шлаки, уламок ливарної форми для сокир та залізне шило.

На противагу мідним і олов'яним рудам, залізні руди широко поширені в природі. Залізо в минулому добувалось повсюдно з бурих залізняків, озерних та болотних руд. Виплавити даний метал набагато складніше, ніж мідь. Спочатку його плавлення для давніх металургів було не під силу, так як для цього потрібна була досить висока температура (1528°). Залізо отримували в тістоподібному стані за допомогою сиродутного процесу, який започаткувався в Східній Європі у VIII ст. до н.е. В спеціальні печі через сопла ковальськими міхами нагніталось повітря в нагріту до $1100-1350^{\circ}$ залізну руду. На їх дні утворювалась криця – згусток пористого, тістоподібного заліза вагою від 1 до 3 кг. Потім її неодноразово проковували молотом, ущільнювали і в такий спосіб звільняли від решток шлаку. Кричне залізо було м'яким, але ще в ті далекі часи ковалі опанували технологію загартування виробів з нього.

Технічний переворот, викликаний поширенням заліза, набагато розширив владу людини над природою. Залізна сокира і соха із залізним ралом дали можливість значно збільшити площі оброблених земель не тільки в безлісових, але й в лісових місцевостях. Прискорився розвиток ремесла. Появились такі необхідні у виробництві і побуті предмети, як ножиці, щипці і кліщі, пили і напильники. Покращилась обробка дерева для запитів домобудівництва. Всі

ремісники – від шевців до рудокопів – отримали нові, більш досконалі інструменти. Де початку нашої ери всі основні види ручних знарядь праці, що використовуються і нині, крім гвинтів і шарнірних ножиць, були у вжитку. Великі зрушення у розвитку продуктивних сил, які були зв'язані з поширенням заліза, поступово привели до перетворення усього суспільного життя. І надалі зростав додатковий продукт вартості, але на відміну від попередньої епохи темпи цього приросту були значно вищими, в окремих районах Європи склались передумови до експлуатації людини людиною. Одним із джерел накопичення цінностей і росту майнової нерівності стала торгівля. Можливість збагачення породила війни з метою пограбування.

Зміни, що відбулися на початку залізної доби в Європі не пройшли безслідно для Західної Волині. В цей час в міжріччі Західного Бугу і Стиру з'являється група пам'яток, що відрізняється від поширених тут у пізньобронзовому періоді пам'яток лужицької культури. Від першого дослідженого поселення цього тип біля с.Лежниця Іваничівського району Волинської області дана група пам'яток названа лежницькою, котра існувала в VII-VI ст. до н.е..

Зараз відомо близько п'ятидесяти її поселень, три з яких виявлені в Рожищенському районі: села Іванчиці, Кобче, Носачевичі. Вони займають невелику площу і розміщені в різних топографічних умовах: на низьких і високих мисах першої надзаплавної тераси, на лагідних схилах берегів річок і підвищеннях серед заболочених низин.

Під час розкопок поселень Зимно, Лежниця і Свитязів досліджено наземні споруди стовпової конструкції. Ці прямокутної форми житла орієнтовані за сторонами світу. Вздовж їх стін простежені ямки від стовпів, що підтримували дах, а посередині долівки засвідчені коритоподібні заглиблення від вогнищ.

Кераміка лежницької групи виготовлена з глини, в якій простежені крупно- або середньоозернисті домішки подрібненого кременю, каменю і шамоту. Найчастіше зустрічаються горщики, миски і покришки-тарілки. Характерною рисою горщиків є їх горбкувата і шорстка поверхня сіро-

коричневого кольору, іноді зі скісними або вертикальними смугами від згладжування її пальцями. Вони прикрашені під вінцями рядком наскрізних дірок, ямками або наліпленими валиками з відтисками пальців.

Покришки-тарілки згладжені з одного боку і шорсткі, покриті борозенками, з другого. Вони також прикрашені відбитками пальців та дірочками або заглибленнями, що виступають з другого боку стінок у вигляді перлин.

Миски мають півсферичне профілювання стінок з нахиленими до середини вінцями. Поверхня посудин згладжена, часом підлощена, ззовні сіра, а в середині майже чорна.

Знаряддя праці представлені глиняними пряслицями, крем'яними серпами, розтирачами і виробами різного функціонального призначення на відщепках. З кістяних речей виявлені шпильки, проколки і псалії (елемент кінської вуздечки). Окремої уваги заслуговує знахідка на поселенні в Торчині кусків залізного шлаку.

Характер господарства племен лежницької групи ранньозалізного часу лишився майже на тому рівні, що і у населення кінця бронзової доби. В історії Геродота говориться про існування на землях Лісостепової України розвинутого орного господарства. Список видів рослин, які тут культивувались, представлений пшеницею, ячменем, просом, житом, ріпаком, льоном, викою і сочевицею. Не менш розвинутим було і тваринництво. З допоміжних галузей господарства слід назвати керамічне, прядильно-ткацьке, косторізна, кремнекам'яно- і металообробне виробництва.

Про ідеологію племен лежницької групи свідчить, перш за все, похоронний обряд. Покійників спалювали і рештки кремації у вигляді кальцинованих кісточок складали в урни – глиняні ліпні посудини. Серед населення цього часу були поширені вірування, пов'язані насамперед з аграрним способом його господарства. Це, зокрема, створило культ родючості та явищ природи.

Основою суспільної і соціальної структури племен лежницької групи був розвинутий первіснообщинний лад з патріархально-родовими традиціями

господарювання. Матеріали з могильників не характеризують майнового стану похованих, немає поховань винятково багатих або таких, що відрізняються від інших особливо почесним розташуванням, займаючи на могильнику краще або якесь центральне місце. Вся організація суспільних відносин всередині роду вказує на те, що поруч «батька-патріарха» існувала верхівка, яка, напевне, присвоювала собі більшу частку з розподілу отриманих продуктів.

Отже, процес розкладу первіснообщинного ладу на території Західної Волині почався вже наприкінці бронзової доби – початку ранньозалізного часу. Тоді в межах родів відбулося виділення індивідуальних сімей, а згодом і поділ їх на багаті – привілейовані і бідні – рядові сім'ї. Особливого прискорення цей процес набув лише в кінці I тисячоліття до н.е., коли зросла продуктивність землеробства, відбулась інтенсивна спеціалізація окремих галузей виробництва і розвинулась торгівля. Це привело зрештою до нових суспільних явищ як, наприклад, до появи військової дружини і утворення племінних об'єднань, що характерні вже для перехідного етапу від первіснообщинного ладу до класового суспільства.

З цим історичним періодом зв'язана поморська культура, ареал поширення якої охоплював, в основному, сучасну територію Польщі. Її носії в середині IV ст. до н.е. частково займали Західну Волинь, де зараз відомо близько 50 пам'яток, що існували до початку I тисячоліття н.е. Дві з них виявлені в околицях с.Носачевичі.

Поселення поморської культури невеликі за площею. Житла представлені, переважно, напівземлянками видовженої прямокутної форми. В одному із їх кутів розміщувалась вирізана в матеріку округла піч.

Серед ліпного посуду абсолютна більшість належала кухонним горщикам. За формою вони легко опуклі з короткою горловиною і виготовлені з глини з домішкою шамоту. Зовнішня поверхня посудин шерехата, іноді з регулярними смугами від пальців, що залишились після накладання на викінчені стінки горщика рідкої глиняної маси. В деяких екземплярів край вінець прикрашений ямками та жолобками. Дані посудини найчастіше

використовувались як кльоші під час кремаційних поховань. Парадний посуд представлений мисками і чашами. Їх плічка декоровані нарізним орнаментом: горизонтальна лінія і під нею – хвиляста у вигляді гірлянди. Нижня частина посудин вкрита густонанесеними борозенками,

Могильники поморської культури розташовані переважно на піщаних підвищеннях, котрі обмежені заболоченими луками. Більшість з відкритих поховань на території Західної Волині відноситься до типу підкльошових. Він полягав у тому, що урну з тілоспаленням прикривали немов кльошем другою дещо більшою, перевернутою догори дном посудиною. Дуже рідко застосовувався звичай ховати залишки тілоспалень в урнах у спеціально споруджених з каміння скриньках або поміщати кальциновані кісточки у невеликі округлі ямки. Крім урн, кльошів і покришок поруч з похованнями містився ритуальний посуд: глечики з петельчастими вушками, невисокі опуклобоккі келихи, миски із розхиленими назовні вінцями. Знайдено також кілька бронзових прикрас.

Одне зруйноване підкльошове поховання виявлене під час дослідження багатощарової пам'ятки Носачевичі VI. Воно представлене мискою-урною темно-коричневого кольору із старанно згладженою поверхнею та широкогорлим горщиком висотою близько 30 см. Вінця посудини-кльошу орнаментовані округлими ямками. Його зовнішня поверхня темно-сірого кольору покрита борозенками, а внутрішня – підлощена.

Племена поморської культури – це осіле землеробське населення з досить розвинутим, як на той час, господарством. Вони були вправними гончарами і ливарниками, виготовляли технологічно складні і досконало зроблені речі з металу, зокрема прикраси. Деякі знахідки свідчать про широкі торговельні зв'язки даних племен з населенням інших регіонів Європи, Близького Сходу і навіть Африки.

В кінці I тисячоліття до н.е. – першій половині I тисячоліття н.е. в межах Західної Волині проживали багаточисельні племена зарубинецької, пшеворської, черняхівської і вельбарської культур. Вони підтримували між собою господарські і культурні зв'язки, внаслідок яких на даному ґрунті

контактів утворилась однорідна східнослов'янська культурна спільність. На землях Волині початок цього періоду характеризувався сильним впливом Римської імперії. Значна кількість племен була втягнута в сферу її політичного і економічного впливу, що сприяло дальшому розвитку господарства. В цей час вдосконалюється землеробська техніка, досягають високого рівня залізоробне, гончарне і ювелірне виробництва, внаслідок чого ремесло виділилось із сільського господарства. Основною виробничою одиницею стає індивідуальна сім'я. Посилюється майнова диференціація населення. Ще більше поглиблюється розклад родо-племінних відносин, поширюється соціально-економічне розшарування суспільства і складається економічно сильна соціальна верхівка.

Першу половину I тисячоліття н.е. на території Рожищенського району репрезентує поселення вельбарської культури поблизу с.Іванчиці, пам'ятки якої відомі, в основному, в північних областях Польщі. Її назва походить від відомого могильника біля Вельбарка (басейн нижньої течії Вісли). Хронологічні рамки вельбарської культури визначаються I-IV ст. н.е. На Волині вона з'являється в II ст. н.е., внаслідок тиску готських племен на її корінне населення в Помор'ї.

Дослідженню підлягало близько 20 поселень вельбарської культури, найбільш відомі з яких на території Волинської області знаходяться в околицях сіл Баїв, Боратин, Загаї і Линів. Вони розміщені на лагідних схилах берегів першої і другої надзаплавних терас та на останцях серед заболочених низин. На селищах відкриті заглиблені наземні житла глинобитно-каркасної конструкції, житлові споруди площею 60-120 кв.м мають видовжено-прямокутну форму і орієнтовані по лінії схід-захід. Кожна з них розділена стінкою на дві камери, з яких одна була жилою, а інша служила підсобним приміщенням. Відомі і інші види жител – напівземлянки і землянки площею від 8 до 20 кв.м. Форма їх нестабільна: овальна, прямокутна або трапецієвидна. Вздовж стінок споруджувались вирізані в матеріку лежанки. В окремих житлах виявлені підвальні ями. Поруч із житловими спорудами знаходились погріби, які спільно

з першими утворювали єдиний господарський комплекс (двір). Двори розміщені на поселенні на відстані 20-25 м один від одного.

Поховальні пам'ятки представлені безкурганними захороненнями – могильниками (м.Любомль, с.Машів) і окремими похованнями (сс.Баїв, Гірка Полонка, Городище). Основним типом поховального обряду було трупоспалення на стороні. Перемішані із золою перепалені кістки хоронили в невеликих ямках. Разом з ними опускали дрібні речі: прикраси, предмети індивідуального і господарського користування, які в більшості випадків мають на собі сліди від перебування у вогні на поховальному кострищі. У похованнях часто знаходять уламки перепаленого посуду. Урнові захоронення кількісно незначні. Вони не накривались. У них, крім кальцинованих людських кісточок, знайдені шпильки, кістяні гребені, пряжки, глиняні пряслиця тощо. Крім трупоспалень на окремих могильниках виявлені поодинокі трупопокладення з типовим для вельбарської культури інвентарем.

У складі кераміки наявні ліпні (кількісно переважають) і гончарні посудини. Перші з них виготовлені з глини, що містить домішку дрібного піску, шамоту і органічні включення. Поверхня ліпного посуду згладжена або підлощена, інколи умисне покрита борозенками, коричневого та сіро-жовтого кольору. Значна частина виробів декорована заглибленим та рельєфним орнаментом, який утворює різноманітний геометричний декор. Дану групу кераміки характеризують широкогорлі горщики, тюльпановидні, біконічні і циліндричні миски, чаші, друшляки. Гончарний посуд передає, в основному, ті ж форми, що і ліпний.

Недостатнє вивчення пам'яток вельбарської культури ускладнює характеристику господарства її носіїв. Існування довготривалих поселень на родючих землях, виявлений на них багатий фауністичний матеріал переконливо свідчать про домінуючу роль землеробства і скотарства. Це, в певній мірі, підтверджують знахідки відбитків зерен злаків на кераміці, домішок полови в глиняній обмазці стін, ротаційних жорен і кіс-горбуш.

В I тисячолітті н.е. завершуються складні процеси слов'янського етногенезу, на історичній арені появились слов'яни як активна сила. В другій

половині I тисячоліття н.е. завершився процес їх консолідації, внаслідок чого утворилась єдина давньоруська народність. Разом з наростаючим розвитком майнової і соціальної диференціації населення зростає значення військової дружини та посилюється влада племінних вождів. В цих умовах склалась можливість безпосереднього переходу від первіснообщинного ладу до феодалної формації. Рабовласництво не знайшло сприятливого ґрунту на слов'янських землях і обмежилось його кількісно незначною патріархальною формою.

Ранньослов'янські старожитності на території Західної Волині представлені культурою або культурами типу Лука-Райкоїецька, яка названа так від одноіменної пам'ятки VIII-X ст. на Житомирщині. В межах Рожищенського району відкрито 4 поселення (сmt.Рожище, сс.Линівка і Раймісто).

Зовнішній вигляд ранньослов'янських поселень досить одноманітний. Вони не мають укріплень і розміщені на схилі берегів річок, потічків та вологих балок. Винятком є пам'ятка поблизу с.Зимне Волинської області, яка розташована на оточеному болотистою заплавою високому корінному березі р.Луги. Залишки дерев'яних укріплень, що були виявлені на ній в часі розкопок, дозволяють віднести цю пам'ятку до категорії городищ.

Ранньослов'янські житла заглиблені і мають прямокутну майже квадратну форму. У них виявлені розвали пічок-кам'янок та глиняних печей. При розчистці долівки напівземлянок у більшості з них простежені ями від стовпів. Вони переважно розміщені в чотирьох кутах житла, а часто і по середині двох протилежних стінок. Стовпи, очевидно, закріпляли дерев'яну обшивку стін, яка мала вигляд покладених на ребро плах. Останні підносились вище рівня земляної поверхні. Основною опорою даху була пара стовпів, поставлених по центральній осі двох протилежних стінок. Вони були вищі від стовпів, розміщених у кутах житла, і на них ставилась перекладина, до якої прикріплювалися верхні кінці крокв. Оскільки незначна глибина впущеної в землю частини житлової споруди не відповідала його нормальній висоті, то дах мусив бути досить високим. Житло, очевидно, мало і наземні стінки, які

конструктивно зв'язувались з дахом. На двохсхилий каркас останнього клали пруття і соломку, а зверху їх вкривали глиною.

Майже у всіх житлах досліджені печі, що знаходились в північному, північно-східному або північно-західному кутах. Вони споруджувались з каменю або глини. Печі-кам'янки, як правило, будувалися безпосередньо на долівці житла. Зовні вони мають прямокутну форму, всередині – підковоподібну. Черинь підмазана глиною, стінки і склепіння викладені з кусків каменю. Глиняні печі споруджувались здебільшого в материковому виступі-останці, спеціально залишеному під час будівництва житла. Їх стінки і черинь підмазані глиною, а склепіння, в основному, споруджене з овальних і конусовидних глиняних вальків.

Поруч із житлами на поселеннях споруджувалися невеликі ями, які використовувались для господарських потреб. Форма їх овальна, близька до круглої. Інколи поруч із житлами були і більш просторі приміщення, де знаходились майстерні по обробці металу чи кістки.

Для характеристики поховального обряду ранньослов'янського населення Західної Волині є дуже мало матеріалу. Його розкривають недостатньо вивчені курганні могильники з трупоспаленням, яке відбувалось на місці захоронення. Супроводжуючий покійників інвентар бідний і одноманітний. Це уламки гончарного і ліпного посуду.

Основна маса знахідок на ранньослов'янських селищах належить кераміці, яка представлена двома технологічними групами. Перша з них виготовлена на слаборотаційному, доволі примітивному, гончарному крузі. В глиняній масі посудин містяться крупні зерна піску. Дану групу кераміки характеризують широкогорлі горщики з плавно нахиленими плічками і різко відігнутими назовні вінцями з косозрізаними або, інколи, потовщеними краями. Гончарний посуд орнаментований прямими і хвилястими нарізними лініями, котрі утворені гребінцевим штампом. Друга група кераміки складається з кількісно незначних ліпних горщиків, до глиняної маси яких додані крупні мінеральні домішки.

Рівень економічного розвитку місцевих слов'янських племен за археологічними джерелами цілком відповідає суспільству, що знаходилося в процесі становлення феодальних відносин. Основними видами господарства у них залишалися, як і раніше, землеробство і скотарство. Як провідна галузь, землеробство визначало всі інші сторони соціального життя, суспільний поділ праці, майнову і соціальну нерівність, риси побуту і культури.

Землю обробляли ралом із залі зим наконечником. В цей час побутували наральники з широкою лопатою. Вони були пристосовані не лише для розпушування, але і для перевертання землі, що робило їх знаряддями плужного типу. Поступово впроваджувалась двопільна система, хоча в умовах Полісся продовжувала існувати підсічна.

В асортимент культурних рослин, які вирощувались в цей час, входили майже всі культури, відомі й зараз. Візантійський історик VI ст. Маврикій писав про вирощування антами проса і пшениці. На слов'янських поселеннях другої половини I тисячоліття н.е. знайдені зерна пшениці, проса, жита, ячменю, вівса. Вирощували також боби, льон, коноплі, ріпу, фруктові дерева.

Відомі знахідки знарядь праці для збирання врожаю, сінокосу та обробки продуктів землеробства. Це – коси-горбуші, серпи, жорна. Для зберігання зерна служили спеціальні ями та глиняний посуд. Досліджені підсобні приміщення для розмелювання зерна.

Знахідки кісток домашніх тварин відбивають склад стада і співвідношення в ньому окремих їх видів. Найбільше розводили велику рогату худобу, яка використовувалася як тяглова сила та була джерелом м'ясної і молочної їжі. Як робочу силу, крім вола, використовували і коня. Розводили також свиней, овець, кіз.

Важливу роль відігравали промисли – мисливство, рибальство і бортництво. Полювали на лосів, оленів, зубрів, турів, кабанів, ведмедів, серн, вовків, лисиць, зайців, білок, різних птахів.

Серед археологічного матеріалу східнослов'янських племен відома значна кількість знарядь праці та продукції ремісників, окремі їх майстерні, а також цілі ремісничі поселення, спеціалізовані на певному виді ремесла, яке у другій

половині I тисячоліття н.е. було вже відокремлене від землеробства. Обробка кольорових металів представлена знахідками залишків ювелірних майстерень, ливарні формочки і ллячки, знайдені в Зимно.

Металургія, ковальська та ювелірна справи були найбільш розвиненими галузями слов'янського ремесла. З інших його видів слід назвати обробку кості, каменю, дерева; ткацтво. Існування їх відображають кістяні і кам'яні вироби, деякі знаряддя праці (тесла, сокири, ножі, токарні різці, глиняні і мергельні прясла тощо).

Значного розвитку досягла зовнішня торгівля. Продовжувались традиційні торгові зв'язки з Північним Причорномор'ям, Візантійською імперією. На слов'янські землі завозили керамічні і металеві посудини, високохудожні прикраси та час від часу візантійські монети. Вивозили продукти землеробства, хутра та інші товари.

Розвиток ремесел і торгівлі, поглиблення суспільного поділу праці привели до виникнення міст. Міста як зосередження ремесла і торгівлі – явище феодальної епохи, хоча зародження їх відбувається в дофеодальний період. Попередником майбутнього міста слід вважати пам'ятку Зимно, яка спеціалізувалася по добуванню і обробці заліза і мала дерев'яні укріплення.

На ряді слов'янських поселень простежено відокремлене розташування житлово-господарських комплексів. Кожне житло і зв'язані з ним господарські будівлі знаходились на певній відстані від іншого подібного комплексу і були оточені вільними землями, очевидно, присадибною ділянкою. Житла в таких комплексах за розмірами і конструктивними ознаками були розраховані лише на невелику сім'ю, а господарські будівлі відповідали невеликим господарствам, що могли вестися силами таких сімей. Поруч з індивідуальними господарствами існували колективні господарства з кількох споріднених сімей, які дістали назву патріархальних. Останнім належали групи жител із загальними господарськими приміщеннями. Ті й інші господарства входили до складу сільської територіальної общини як самостійні виробничі одиниці з правами приватної власності на засоби виробництва (крім землі, яка була власністю общини) і продукти праці.

Сільська територіальна община є перехідною формою суспільної організації від первіснообщинного до класового суспільства. Майнова та соціальна диференціація серед східнослов'янського населення другої половини I тисячоліття н.е. простежується, зокрема, серед матеріалів могильників, де поряд з великою кількістю поховань з бідним інвентарем або без нього трапляються поодинокі багаті поховання. Про нагромадження значних багатств у окремих осіб яскраво свідчать скарби коштовностей, а також скарби монет. Деякі з них знайдені на території Західної Волині. І скарби, і багаті поховання містили не тільки значну кількість цінних речей, але й предмети, що вказували на високе суспільне положення їх власників. Ними є гривні, поясні набори, зброя, нерідко коштовна, перстні-печатки тощо. Все це відбиває процес формування феодального класу у східних слов'ян.

Релігійні вірування в цей час були типово язичницькі з обоженням сил природи. Аж до прийняття християнства вони мали багато спільного з уявленнями попередніх періодів. Головним богом був громовержець Перун. Слов'яни приносили йому в жертву биків і присвячували священні обряди. Вони поклонялись також рікам, німфам й іншим демонам, приносили їм жертви та провадили гадання. Існували й інші божества – бог сонця Хорс або Даждьбог, бог вітру Стрибог, бог вогню Сварог.

Збереглися святилища слов'ян, де відправлялися релігійні обряди. Деякі з них розкриті археологічними дослідженнями. Вони представлені кам'яною вимосткою або заглибленням в землі. Форма їх була округла або близька до хрестовидної з чотирма виступами по боках. У центрі знаходився масивний стовп. На ньому, напевно, стояв ідол, навколо якого розкладали вогнище. Центральний ідол був оточений меншими зображеннями ідолів. Подібне святилище спостерігав і описав арабський письменник Ібн Фадлан. Здебільшого язичницькі ідоли виготовлялися з дерева і тому до наших днів вони не збереглися. Уцілили лише кам'яні витвори. Найбільш відомий з них так званий Збруцький ідол IX-X ст., який був знайдений в кінці минулого століття на р.Збруч в сучасному Гусятинському районі Тернопільської області.

Племінний склад східнослов'янського населення знайшов своє відображення в «Повісті временних літ», в творах Константина Багрянородного, арабського мандрівника Аль-Масуді і у анонімного баварського географа. На території Західної Волині літописець помістив трое племен – дулібів, бужан і волинян, вказуючи, при цьому, що вони не одночасові. Найбільш поширеною у вітчизняній і зарубіжній археологічній літературі є думка, що після розпаду дулібського союзу племен в VII-VIII ст. послідовно виникли племінні територіальні об'єднання бужан і волинян. В даному випадку, очевидно, союз племен міняв свою назву в залежності від того, яке з племен очолювало його на даному етапі. Остання назва волинян вплинула на створення географічної назви Волині. Таким чином друга половина I тисячоліття н.е. в історії східних слов'ян була періодом, коли склалися передумови для виникнення Київської Русі, для її майбутніх досягнень в економічній, соціальній і культурній галузях.

Час існування давньоруської держави позначився великими досягненнями в усіх областях суспільного життя. Характерною рисою археологічних пам'яток періоду Київської Русі є їх спільність в проявах матеріальної і духовної культури. Це пояснюється не повільним процесом суспільного розвитку, а навпаки. Період Київської Русі характеризується великими культурними і технічними досягненнями, які, раз виникнувши, здатні забезпечити суспільні потреби на тривалий час. Так, удосконалений тип плуга з череслом, відомий у X ст., залишався в агротехнічному відношенні майже без змін протягом не лише давньоруського часу, а й пізніше. Те ж можна сказати і про основні досягнення у ремісничому виробництві – металургії, ковальстві, ювелірній справі, гончарстві, склоробному виробництві, будівельній справі тощо.

У IX ст. скандінавські джерела називали Русь «країною городів». Про велику кількість міст у східних слов'ян говорить анонімний баварський географ IX ст.: бужани, наприклад, мали 230 городів, волиняни – 70 і т.д. Загалом для періоду Київської Русі до монголо-татарської навали літописи згадують близько 240 городів. В дійсності їх було значно більше. Про існування багатьох з них стало відомо лише в результаті археологічних досліджень. Слід мати на

увазі, що давньоруське слово «град» або «город», яке походить від слова «городити» (тобто відгороджувати), означало усякий укріплений пункт незалежно від його соціального характеру. Більшість міст, згаданих у літописах, як і їх залишки – численні городища, не можуть, звичайно, розглядатися як міста в сучасному розумінні цього слова, тобто як центри ремесла і торгівлі. Вони були укріпленими поселеннями і являли собою прикордонні фортеці або феодалні замки. Справжніх міст у сучасному розумінні в IX-XIII ст. на Русі було значно менше, ніж тих населених пунктів, які літописи називають городами.

Середньовічне давньоруське місто було дуже складним соціальним організмом, який ніяк не можна охарактеризувати якою-небудь однією рисою. В місті ремесло і торгівля були основними заняттями населення, яке все ж не поривало цілком із сільським господарством. Городяни мали приміські ниви, городи, сади, держали худобу, займались мисливством і рибальством, але все це було лише допоміжним до їх основних занять – ремесла і торгівлі. Під час воєнної небезпеки місто було сховищем-фортецею для городян і навколишнього сільського населення. У містах розташовувалися двори наймогутніших земельних власників даної округи. Вони були адміністративними центрами земель або князівств, де жили князі і представники державної влади. У містах і біля них засновувались осередки християнської церкви – храми і монастирі. Соціальний склад населення міст відзначався великою різноманітністю: тут жили ремісники, торгівці, бояри, князі, дружинники, холопи, біле і чорне духовенство.

Одним із найбільших міст Волинської землі, а згодом і Волинського князівства, було місто Володимир (сучасне м.Володимир-Волинський), яке розміщене при злитті річок Смочі і Луги. Воно назване іменем його засновника – київського князя Володимира Святославича, який, згідно «Повісті временних літ», передав це новостворене укріплення у спадок своєму сину Всеволоду. Але лише в XI ст. місто отримало свій класичний вигляд – оборонні дерев'яні стіни і башти. З часом вали дитинця стали вищі, і навіть сьогодні сягають висоти 8 м. В минулому вони були укріплені стінами з дерев'яних зрубів, обмазані глиною і

побілені. Із середини міста до валу і стін прилягали «городні» - зрубні камери, над якими були влаштовані галереї. По кутах дитинця підвищувались оборонні башти. Площа дитинця становила 1,5 га, а всього укріпленого міста – 66 га.

Посад (окольне місто) з трьох сторін захищався ровами, валами і стінами, а з четвертої – р.Лугою. До цих пір в деяких місцях збереглися залишки валу висотою до 3 м. Вздовж валів тягнулись дубові стіни з баштами і в'їздними воротами, які в літописі названі «Київськими», «П'ятницькими» і «Гридщиними». Гідротехнічні споруди на р.Смочі давали можливість заповнювати рови водою і регулювати її рівень.

Складовою частиною Володимира були приміські поселення, які з часом одержали назви Білий Берег, Залужжя, Заріччя, Зап'ятниччя, Федоровичі (нині Федорівна) і Зимно. Про значення і популярність міста свідчить Іпатіївський літопис, де воно згадане 105 разів. Велике враження справив Володимир на угорського короля під час його походу у 1231 р.

Археологічними розкопками встановлено, що міський дитинець розмірами 100 x 150 м був обнесений валом і глибоким ровом. Центральний в'їзд на нього розміщувався в північній частині валу, а додатковий – в південній. На дитинці і посаді відкриті наземні житла і напівземлянки, господарські і виробничі споруди, в яких знайдені посуд, залізні і скляні шлаки, вироби з кістки, скляні браслети і намистини. За межами об'єктів виявлені окуття лопати, наконечники стріл і спису. Значний інтерес становить знахідка бронзової булави з пірамідальними шипами і бронзового хреста-енколпіона.

Значимість міста підтверджують кам'яні собори і сліди інших архітектурних споруд XII-XIII ст. Величним пам'ятником є Успенський собор, що побудований при князі Ізяславі Мстиславичі в 1156-1160 рр., - типовий взірець архітектури Київської Русі. Храм збудований з плоскої цегли-плінфи і нагадує сучасні йому церкви Кирилівську і Мирогощу в Києві, Борисоглібські собори Чернігова і Смоленська. Всередині він прикрашений фресками. Підлога покрита коричневими, темно-вишневими, жовтими, зеленими полив'яними плитками. З їх різної форми (квадратні, трикутні і ромбовидні) складені

своєрідні орнаменти. В межах міста за свідченням спеціалістів могло існувати ще 8 храмів.

Володимир – один з видатних центрів давньоруської писемності. В бібліотеці князя Володимира Васильовича в кінці XIII ст. зберігалось багато книг. Самою видатною пам'яткою писемності, яка зв'язана з містом, є Галицько-Волинський літопис, частина якого там і написана. Про освіченість міщан свідчать написи на кераміці, камені і пряслах.

Луцьк – друге за розміром і значенням місто давньої Волинської землі. У XII-XIII ст. він став столицею однойменного князівства і в Іпатіївському літописі згадується 30 разів. Перша відомість про нього відноситься до 1085 р. Вже тоді Луцьк був надійною фортецею. На сторінках літопису він звучав як «Лоуческ» або «Луческ». Лінгвісти виводять цей топонім з географічного терміну «лука», що означає крутий вигин ріки. Саме цією назвою Луцьк і зобов'язаний своїм розташуванням на місцевості. Стародавнє ядро міста знаходиться на підвищеній частині мису, який утворений р.Стир і її правим допливом – Глушцем. Багаточисленні стариці, що з'єднують ріку з рукавом, перетворили мис в неприступний острів, який оточений з усіх сторін болотом і водою. На ньому розміщені три пагорби. Два із них були використані під забудову старовинного середньовічного міста. На самому високому пагорбі розмірами 100 x 110 м, де зараз зберігаються руїни замку, знаходився дитинець. Інше підвищення займало окольне місто. Загальна укріплена площа давнього Луцька становила біля 7 га. Згідно результатів археологічних обстежень вздовж обох берегів р.Стир відкрито чимало давньоруських поселень VIII-XIII ст.

Залишків дерев'яно-земляних укріплень на території Верхнього замку (бувшого дитинця) поки що не знайдено. Нечіткі сліди таких конструкцій у вигляді фрагментів дубових колод відкриті під час рятівних розкопок на території окольного міста на нинішній вул.Марцинкевича, де простежений багатий культурний шар з археологічними знахідками XII-XIII ст.

В межах Верхнього замку досліджені залишки кам'яного палацу, який побудований в другій половині XIII ст. В центрі замку виявлені фундаменти

церкви Іоанна Богослова. Вона була споруджена під час князювання Ярослава Ізяславовича (1155-1180 рр.) і в ній хоронили князів.

В різний час на території міста випадково знаходили давньоруські матеріали XI-XIII ст. Серед них виділяються дві залізні кольчуги, скарб срібних монет і двох гривн. Науково цінні і різноманітні речі здобуті археологами в Гнідаві (південно-східна частина нинішнього міста) на високій надзаплавній терасі лівого берега р.Стир. Тут відкрито чимало напівземлянок VIII-X ст. Прямокутні в плані житла площею 12-23 кв.м мають глиняні печі круглої або овальної форми. В їх заповненні знаходились керамічні, залізні і кістяні вироби.

Вже в першій згадці про Луцьк повідомляється, що він був досить надійним сховищем. В аналогічному контексті місто згадується декілька разів. Так, у 1149 р. на протязі шести тижнів без успіху здійснював облогу міста Андрій Боголюбський, а в 1155 р. невдало закінчилось намагання взяти Луцьк Ярославом Володимировичем Галицьким.

Цікавим є повідомлення літописця про невдалу спробу оволодіти цим важливим укріпленням військами хана Куремси в 1259 р. І не випадково Луцьк опинився серед тих фортець, до яких золотоординці відносились з великим острахом. Тому в 1261 р. за повелінням Бурундая Данило і Василько Романовичі змушені були розібрати фортифікаційні споруди стольного міста, щоб доказати цим свою лояльність до чужинців і вберегти його та князівство від можливих руйнувань. Згідно твердження деяких дослідників, через певний час, коли склались умови для відбудови укріплень, почалось спорудження цегляного замку. Це була перша кам'яна фортеця на землях Волині. Луцьк не втратив свого значення і пізніше, ставши головним політико-адміністративним центром Волинського князівства.

До найбільш відомих міст Волинської землі відносяться Белз (1080 р.), Дорогобуж (1064 р.), Пересопниця (1149 р.), Волинь (1018 р.) і Червен (1018 р.), з яких два останні зараз розміщені на території Польщі.

Сільські поселення становлять найчисленнішу групу давньоруських археологічних пам'яток. Вони є найголовнішим джерелом для вивчення економіки, соціальних відносин, побуту і культури Київської Русі, оскільки

вони належать основним виробникам матеріальних благ феодального суспільства – селянству.

Про сільські поселення давньоруського часу є деякі відомості в писемних джерелах, насамперед у літописах. У них згадуються три назви поселень: село, двір і град. Кожна з цих назв відповідає окремому типу поселень: село – неукріплене поселення; двір – феодальне господарство (князівське або боярське); град – укріплене поселення,

За археологічними даними давньоруські сільські поселенні поділяються на два типи: укріплені – городища і неукріплені – селища. Останні були основним типом поселень. Городища, як правило, самотійно не існували. Найчастіше вони були складовою частиною селищ. Поблизу поселень розміщались могильники, які за зовнішніми ознаками також поділяються, на два типи: курганні, із земляними насипами над могилами, і безкурганні.

Городища найчастіше розташовані на підвищеннях, значно рідше – на рівних місцях та низинах. В усіх випадках вони знаходяться недалеко від води – біля річки чи озера. Для місцеположення городищ характерне максимальне використання захисних особливостей оточуючого рельєфу. Вони будувалися на високих мисах корінного берега ріки, оточених з боків ярами або долинами річкової заплави, як, наприклад, в смт.Рожище, на окремих високих горбах-останцях серед заболочених лук (с.Іванівка), на незначних підвищеннях в заплаві річок (с.Сокіл) та на відносно рівній місцевості першої чи другої надзаплавної терас (с.Любче).

Форма городища значною мірою залежить від форми мису, останця або підвищення, на якому воно розташоване. Переважна більшість городищ має одну укріплену частину. Значно рідше зустрічаються городища так званого складного типу, що мають дві самотійні укріплені частини – дитинець і окольний град (посад), котрі відокремлені один від одного штучними укріпленнями з використанням природних перешкод. Окольний град завжди знаходився перед дитинцем з відкритого напільного боку або з боку, що мав менший природний захист, ніж дитинець.

Площа більшості городищ від 0,2 до 1 га. Великі городища площею від 1,5 до 3-4 га зустрічаються дуже рідко. Вони, головним чином, складаються з двох частин – дитинця та укріпленого окольного граду.

Штучні укріплення городищ мали такий самий характер, як і укріплення давньоруських міст, але поступалися перед останніми своєю потужністю. Основним фортифікаційним матеріалом під час спорудження оборонних споруд на городищах були дерево і земля. Камінь з цією метою не використовувався. Городища укріплювалися земляними валами і ровами. Найбільші з них знаходились з відкритого напільного боку городища. Вздовж країв, оточених природними перешкодами, споруджувались вали невеликих розмірів, а в окремих випадках їх зовсім не було. Більшість городищ укріплена одним валом і ровом. Однак на ряді городищ є укріплені, з декількох рядів валів та ровів.

Приділялася увага додатковому посиленню природних перешкод. Схили деяких городищ, які знаходились на горбах або мисах, підрізалися декількома уступами для надання їм більшої стрімкості. З напільної частини мису будували від одного до трьох валів та ровів. На багатьох городищах збереглися в'їзди у вигляді розривів у валах шириною 5-6 м. Звичайно вони знаходились з їх напільного боку або біля краю. На високі городища в'їздили по терасовидній доріжці, яка серпантинном звивалась по їх схилах.

На ряді городищ відкриті дерев'яні конструкції – прямокутні зруби, які знаходяться в основі валу. Їх будували з дубових колод діаметром 20-25 см. Зруби забезпечували достатню стрімкість схилів городища, особливо зі сторони рову. Важливе місце в оборонній системі городищ належало фортечним брамам та вежам, які також будувалися з дерева. На внутрішній рівній площадці городища знаходились житлові і господарські споруди. В переважній більшості їх забудова здійснювалась досить густо, іноді на відстані 1-2 м одна від одної. Центральна частина городища лишалась не зайнятою приміщеннями.

Житла були квадратні або прямокутні в плані. Серед них домінували напівземлянки глибиною від 0,3 до 1,2 м. Стіни напівземлянок обшивалися дошками, котрі виходили на поверхню. Вони скріплювалися стовпами, сліди

яких у вигляді ямок зустрічаються по краях долівки і особливо в кутах. Долівкою жител була добре утрамбована материкова глина, яка іноді вимощувалась дерев'яними плахами.

В кутку напівземлянки (часом біля стіни) стояла піч. Вона будувалася на долівці або на незначному підвищенні. Печі складали з глини, рідше – з каменю. Округлий черінь мав у поперечнику 0,8-1,2 м. Склепіння печей було напівсферичне або плоске.

Спорадично в напівземлянках вздовж однієї або двох сторін трапляються материкові підвищення – лави-лежанки. Досить часто у житлах простежуються вирізані в материку сходи входу.

Серед господарських споруд переважають ями округлої форми діаметром 1-1,5 м і глибиною 1,5-2 м, в яких зберігалось зерно. Зустрічаються також ями більших розмірів від льохів.

Поблизу городищ, де проживала головним чином феодална знать, знаходились селища. Там селилась більшість сільського населення – так звані смерди. Давньоруські селища завжди розташовувались біля води. Вони мали невеликі розміри площею 0,5-2 га і розміщувались окремими групами близько одне від одного. Досить часто подібне групування селищ спостерігається довкола городищ.

На території Рожищенського району відкрито 173 сільських неукріплених поселень X-XIII ст. Їх сліди простежені поблизу смт.Рожище (6), сс.Берегове-3, Березолупи-1, Богушівська Мар'янівка-2, Валер'янівка-5, Вишеньки-5, Вітоніж-4, Вічині-1, Ворончин-2, Городині-1, Доросині-2, Дубище-3, Духче-3, Забара-2, Залісці-4, Єлизаветин-3, Іванівка-6, Іванчиці-11, Квітневе-2, Кияж-2, Кобче-1, Козин-4, Копачівка-6, Корсині-2, Крижівка-4, Линівка-3, Літогоща-5, Луків-1, Любче-9, Малинівка-3, Мирославка-2, Мильськ-1, Навіз-5, Незвір-3, Немир-1, Носачевичі-13, Озденіж-3, Оленівка-2, Олешковичі-3, Ольганівка-2, Переспа-3, Підліски-1, Пожарки-1, Раймісто-3, Романів-1, Рудка-Козинська-3, Рудня-1, Сокіл-8, Топільно-2, Уляники-4, Щурин-1, Яблунівка-2, Ясенівка-3.

Найпоширенішим типом жител на селищах були напівземлянки. Споруджувались також наземні оселі, які представлені залишками глинобитних

печей. Із господарських споруд відомі різні за формою ями, здебільшого округлі, де зберігались продовольчі припаси.

На кожному селищі мешкало небагато населення. Переважно в них існувало лише кілька селянських дворів. В цих дрібних господарствах панував одноманітний економічний уклад з незначним поділом праці. Жителі селищ займалися землеробством і скотарством. Поруч з ними розвивались полювання, рибальство, ткацтво, обробка шкіри, виготовлення одягу, взуття та інших предметів домашнього вжитку. Ремісничі галузі: залізоробне, ювелірне, камне- і кісткообробне мали місце на окремих, великих за площею, селищах. Майже повна відсутність дорогоцінних прикрас, предметів озброєння, скляних браслетів на території сільських неукріплених поселень свідчить про натуральну замкнутість селянських господарств і відсутність серед них помітної соціальної диференціації.

Роль селищ в системі суспільних відносин була різною. Більша їх частина підлягала феодалній владі державі. Ні них поширювалися всілякі побори і повинності, що давали кошти на утримання місцевої адміністрації. Інші селища залежали від князя і підлеглих йому феодалів, які різними шляхами одержували у власність землю з правом експлуатації населення.

Під час розкопок городищ і селищ в їх культурному шарі знаходять різноманітні вироби і речі. Землеробські знаряддя представлені широколезим наральником, лемешами і череслами плугів, мотиками з горизонтальними проушинами, заступами, які склалися з дерев'яного корпусу у вигляді лопати і залізного окуття, серпами, косами, жорнами. Про заняття рибальством свідчать гачки різної норми і розмірів, остроги, блешні, грузила до сіток.

Бортництво характеризують спеціальні ножі для вирізування стільників та залізні шипи від пристроїв для лазіння на бортні дерева..

Археологічні знахідки вказують на існування в давньоруського населення розвинутого ремесла. В Київській Русі було відомо понад 60 різних спеціальностей ремісників. Найважливішою галуззю ремесла було добування і обробка заліза. На поселеннях під час розкопок досліджені залізоробні

майстерні та кузні. Сировиною для виготовлення заліза була болотна руда, на яку багаті східнослов'янські землі.

Руду добували залізною киркою прямо на поверхні, промивали у воді за допомогою кошиків з лози, просушували і подрібнювали, а пізніше злегка обпалювали на відкритому вогнищі. Згодом вона потрапляла до сиродутного горна, де і відбувався процес відновлення з неї заліза.

Залишки сиродутних горнів простежені на багатьох городищах, в тому числі і на території Волині. Там виявлені місця зі скупченням вугілля, шлаків, кусків залізної руди і фрагментів керамічних сопел. Ковальські майстерні складались з горна, міха для нагнітання в горн повітря, ковадла, молотків, обценьків, зубил, пробійників, напилків, точил. Давньоруські ковалі виробляли різноманітні речі виробничого, побутового і військового призначення. Виготовлення кожної групи предметів вимагало особливих знань і досвіду. Як свідчать літописи, ковальська справа була диференційована. Писемні джерела згадують «оружейников», «щитников», «гвоздочников». Частина ковалів займалась виготовленням кольчуг. Крім кування існувала ливарна техніка, штампування, гравірування, інкрустація, філігрань, зернь.

Давньоруські ремісники досягли великих успіхів у обробці кольорових і благородних металів, їм були відомі всі основні технічні прийоми у цій справі, якими володіли на цей час майстри країн Заходу і Сходу. Способом простої ковки виготовляли листову мідь для покриття храмів і палаців. У вжитку був посуд з міді, бронзи і срібла. В ливарних формах виготовлялось церковне начиння, численні жіночі і чоловічі прикраси: шийні гривні, барми, діадеми, сережки, намиста, браслети, підвіски, фігурні бляшки, нашивки на одяг тощо. Більшість ювелірних виробів із золота і срібла оздоблювалась філігранню, черню, емаллю та зерню. У середині X ст. в Київській Русі високого розвитку набула техніка штампування і тиснення предметів на спеціальних матрицях з рельєфним зображенням. В цей час відбувся перехід від ковки до волочіння дроту з кольорових і благородних металів. Багато речей з міді, бронзи, срібла і золота оздоблювались технікою карбування. Високої досконалості майстри-ювеліри досягли у виготовленні прикрас з перегородчастою емаллю.

Поширеною категорією давньоруських речей є скляні вироби. Склороби виготовляли різнокольорові виті і пластинчасті браслети та персні, намиста, посуд, віконне скло, вітражі, смальту. Виробництво скла існувало лише у великих містах, звідки воно попадало у найвіддаленіші куточки давньої Русі.

Окремою галуззю ремісничого виробництва було гончарство. Глиняний посуд спочатку формувався на ручному гончарному крузі. Він складався з круглого дерев'яного диску, наглухо закріпленого в центральній частині на вертикальній осі, яка, проходячи крізь круглий отвір спеціальної дерев'яної основи, своїм протилежним краєм упиралась у вмонтовану в основу втулку. На цій втулці вісь могла вільно обертатись. Такий круг приводився в рух однією рукою, в той час як другою гончар формував посудину. Праця на ручному гончарному крузі не давала можливості створити з одного шматка глини цілу посудину, бо для такої формовки потрібно було дві руки. Тому майстер виготовляв, наприклад, горщик частинами, так званим джгутовим, або стрічковим, способом.

Ножний гончарський круг, який появився пізніше від ручного, мав ще один дерев'яний круглий диск більшого діаметра, який містився на рівні ніг майстра. Він служив маховим колесом, що приводився в рух ногами. На такому крузі майстер формував посудину обома руками з одного шматка глини.

Орнамент на посуд наносився по сирій глині за допомогою загостреної на одному кінці палички або гребінця з кількома зубцями. Найбільш поширеним був лінійний і хвилястий декор. Для випалу посуду існували гончарні горни. Серед них виділяються двоярусні споруди з глини, де нижній ярус буз топкою, а верхній – власне горном.

Гончарі продукували посуд декількох типів: горщика, корчаги, глеки, миски, сковороди, кухлі. Найпоширенішим типом були горщики висотою від 7 до 35 см. Корчаги та глеки вживались для зберігання сипких продуктів і рідини. Миски трапляються під час розкопок дуже рідко, оскільки в давній Русі столовий посуд виготовлявся з дерева на токарному верстаті. Сковороди мали форму товстого круга із загнутими вгору краями. Вони призначались для

випікання коржів та хлібів. Кухлі, що мали одну ручку, зустрічаються в поодиноких випадках. Інколи серед керамічного матеріалу попадаються кришки конічної або циліндричної форми.

З кінця X – початку XI ст. гончарі починають ставити на частині своєї продукції власні знаки-клейма, що відтискувалися на денці посудини під час його формування. Клейма мають вигляд кільця, квадрату чи хреста.

Під час розкопок давньоруських пам'яток зрідка трапляються глиняні світильники та іграшки. До керамічних виробів давньоруського часу належать полив'яні плитки для вимощування долівки і облицювання стін храмів та палаців.

Великої майстерності досягло деревообробне ремесло. З писем них джерел відомі «древодельци», «плотници», «кораблетворящие», «мостики», «городники», «лучники». Основним інструментом по обробці дерева була сокира з тонким широким лезом. З інших знарядь праці даного виду ремесла відомі пили, точильні бруски, напилки, різці для токарних верстатів, долота, струги-скобелі, свердла та ножі.

Час від часу на городищах і у могильниках знаходять вироби з кістки чи рогу тварин: колодки до ножів, фігурні ручки дзеркал, шкатулки, гребінці, гудзики, гральні кості, шашки, шахи, наконечники стріл, пластинки, окуття до луків і сагайдаків тощо. Нерідко ці речі прикрашені нарізним орнаментом, основним елементом якого була поміщена в коло крапка.

В давній Русі своєю майстерністю славились камнерізи. Вони вирізували складні форми для відливання художніх предметів, виготовляли дрібні образки і хрестики, створювали різьб'яні саркофаги, капітелі для колон, барельєфи, скульптури тощо. З напівдорогоцінного каменю вироблялись дрібні прикраси: намиста із сердоліку, кришталю, аметисту, сапфіру, яхонту, яшми, бурштину.

Широкого розвитку набуло ткацьке виробництво. Майже на кожному городищі чи селищі знайдені глиняні й шиферні пряслиця для веретен. Прядіння льону та вовни не було відокремленою галуззю ремесла. В кожній родині в обов'язок жінки входило виготовлення полотна. Лише у великих

містах різнокольорові шерстяні тканини виготовлялись, очевидно, ремісниками-ткачами.

Давньоруський ткацький верстат мав горизонтальну основу і пристосування, що розподіляло нитки основи для перекидання човника за допомогою берда. Сукання ниток відбувалось за допомогою дерев'яного веретена з грузиком-пряслищем.

Відокремленою галуззю ремесла була кушнірська справа. Її розвиток стимулювало багатство на хутро. Із шкір домашніх тварин виробляли взуття, кінську зброю, сідла, сагайдаки, щити, рукавиці та ін. Літописи згадують про існування «седельників» і «тульників». На городищах знайдені знаряддя праці шевців і чоботарів: шила, голки, широкі і короткі чоботарські ножі, кістяні лоцила.

Багатство і різноманітність давньоруського ремісничого виробництва, високий рівень майстерності ремісників свідчать про загальний розвиток культури східних слов'ян у X-XIII ст. Протягом цього часу давньоруське ремесло розвивалось і удосконалювалось, внаслідок чого виник цілий ряд нових галузей ремісничого виробництва з новими технічними прийомами, інструментом і устаткуванням.

Важливою категорією археологічних пам'яток давньої Русі є могильники. На території Західної Волині їх налічується декілька десятків, однак значна кількість курганних могильників була зруйнована ще до того, коли вони стали предметом досліджень археологів. Так на курганних могильниках поблизу сс.Усичі, Піддубці і Лище Луцького району нараховувалось, відповідно, 80, 180 і 202 курганів.

Кургани мають різні розміри. Це, як правило, насипи висотою до 1,5-2 м і діаметром від 4-5 до 8-10 м. Інколи зустрічаються великі кургани діаметром до 15 м і висотою до 3 м.

Поховальний обряд місцевого давньоруського населення, як і всієї території Київської Русі, поділяється на два типи: тілоспалення і тілопокладення. Перший з них є найдавнішим, що сягає корінням язичницької пори, і складається з двох видів: тілоспалення на стороні і на місці поховання.

Тілопокладення зводилось до того, що покійника хоронили у випростаному стані, головою на захід, з деякими відхиленнями в положенні рук. Над покійником або над його кремаційними рештками, котрі в ряді випадків зсипались у глиняні горщики-урни, зводились кургани. Існували також безкурганні могильники – ґрунтові та підплитові.

Віра в потойбічне життя визначала характер поховального інвентаря померлого, незалежно від обряду захоронення, супроводжували його особисті речі і одежа, прикраси з металу, каменю й кістки, ножі, кресала, ножиці, гребінці, гончарні посудини. Інвентар поховань буя зумовлений як звичаями, так і статтю та віком покійників. Його якісний і кількісний склад відбиває майновий стан та соціальну приналежність похованих, серед яких виділяються багатством жертвоприношень представники боярсько-дружинної знаті.

Монголо-татарська навала, що мала місце наприкінці 1240 – на початку 1241 р. застала Київську Русь квітучою країною, а обернулася вона для неї величезною катастрофою. Потерпіла від татарського погрому і Волинь.. Шари пожежі і руйнації виявлені майже на кожному городищі чи селищі, де проводилися археологічні розкопки.

Проте татари не змогли зруйнувати всі міста і села Волинського князівства. Багато населених пунктів вони взагалі проминули при своєму русі. І це цілком природно, коли урахувати фізико-географічні умови краю: ліси, річки, болотяні нетра. Вони надійно захищали населення, що тут знаходилося, від татарської кінноти, і давали надійний захист тим людям, які втікали від завойовників. Життя в уцілілих містах і селах продовжувалось вже у нових історичних умовах.

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ РОЖИЩЕНСЬКОГО РАЙОНУ

с.Берегове. В північно-східній околиці села за 300 м на північ від шосейної дороги – поселення давньоруського періоду X-XII ст. площею близько 1 га. Розміщене на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стохід висотою 2-3 м над рівнем заплави.

В північно-західній частині села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стохід висотою 2-3 м над рівнем заплави – двохшарове поселення культури гребінцево-накольчастої кераміки і давньоруського періоду XI-XII ст. Пам'ятка площею 0,5 га знаходиться за 200 м на захід від тваринницької ферми.

За 0,5 га на південний захід від села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стохід висотою 3-4 м над рівнем заплави – поселення тшцінецько-комарівської культури площею 2 га.

За 1 км на північний захід від села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стохід висотою 3-4 м над рівнем заплави – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 0,5 га.

с.Березолупи. В південно-східній частині села в ур.Глинче на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Лютиці (лівосторонній доплив Стиру) висотою 3-4 м над рівнем заплави – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду X-XI ст. площею 1 га.

с.Береськ. За 0,5 км на захід від села на гряді серед раніше заболоченої, а зараз меліорованої низовини – поселення культури кулястих амфор площею 1 га.

За 0,7 км на північний схід від села в ур.Гора на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега безіменного потічка (правосторонній доплив Стоходу) висотою 5-6 м над рівнем заплави – поселення тшцінецько-комарівської культури площею біля 1 га.

В східній околиці села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега безіменного потічка (правосторонній доплив Стоходу) висотою 2-3 м над рівнем заплави – двохшарове поселення культур гребінцево-накольчастої кераміки і тшцінецько-комарівської площею близько 2 га. Основна концентрація речового матеріалу відмічена на схилі східного берега озера, що знаходиться на захід від пам'ятки та вздовж потічка на відтинку до 100 м.

с.Богушівська Мар'янівка. За 0,5 км на північний схід від села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стохід висотою 3-4 м над рівнем заплави – багатошарове поселення культур гребінцево-накольчастої кераміки, тшцінецько-комарівської і давньоруського періоду X-XII ст. площею 1,5 га.

В північно-західній частині села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стохід висотою 2-3 м над рівнем заплави – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду X-XII ст. площею 0,5 га.

с.Валер'янівка. В північній частині села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стир висотою 10-12 м над рівнем заплави – багатошарове поселення культур гребінцево-накольчастої кераміки, тшцінецько-комарівської і давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 0,5 га. На північ від пам'ятки знаходиться заплава нині висохлого потічка, а за 200 м в тому ж напрямку проходить залізнична колія.

В південній частині села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стир висотою 8-10 м над рівнем заплави – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 0,5 га.

В південній околиці села на напівовальному у плані мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стир висотою 8-10 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 0,5 га.

За 0,8 км на південь від села на напівовальному у плані мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стир висотою 6-8 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XII-XIII ст. площею 0,5 га.

За 1,5 км на південь від села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стир висотою 10-12 м над рівнем заплави – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 0,5га.

с.Вишеньки. За 1 км на північ від села в ур.Затін на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стир висотою 8-10 м над рівнем заплави – двохшарове поселення культури гребінцево-накольчастої кераміки і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га.

За 0,3 км на північ від села в ур.Гора або Кар'єр (раніше тут добувався пісок) на напівовальному у плані мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стир висотою 10-12 м над рівнем заплави – поселення тшцінецько-комарівської культури площею 2 га.

В північно-західній частині села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стир висотою 8-10 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XII ст. площею 0,5 га.

В південно-західній околиці села в ур.Стави на рівній ділянці першої надзаплавної тераси правого берега р.Стир висотою 6-8 м над рівнем заплави – багатошарове поселення культур гребінцево-накольчастої кераміки, тшцінецько-комарівської і давньоруського періоду XI-XII ст. Сліди пам'ятки площею близько 1 га відмічені на території господарського двору місцевого колгоспу.

В південній частині села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега безіменного потічка (правосторонній доплив Стиру) висотою біля 3 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га.

За 1 км па південний схід від села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега безіменного потічка (правосторонній доплив Стиру) –

двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 1 га.

с.Вітоніж. За 1,5 км на південь від села в ур. На Чехах на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Стохід висотою 6-8 м над рівнем запливи – поселення тшцінецько-комарівської культури площею біля 1 га.

В східній околиці села в ур. Застав'я на рівній ділянці першої надзаплавної тераси лівого берега р.Стохід висотою біля 6 м над рівнем запливи – поселення давньоруського періоду XI-XII ст. площею 0,5 га. На схід від пам'ятки знаходиться тваринницька ферма, а на північний схід – міст через ріку.

За 0,5 км на північний схід від села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стохід висотою 2-3 м над рівнем запливи – двошарове поселення культури гребінцево-накольчастої кераміки і давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 2 га. За 300 м на південний захід від пам'ятки знаходиться міст через ріку, а за 200 м на схід від неї розміщена тракторна бригада.

В південній частині села в ур. Вапниця на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега безіменного потічка (правосторонній доплив Стоходу) висотою 3-4 м над рівнем запливи – двошарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га.

В південно-західній околиці села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега безіменного потічка висотою 3-4 м над рівнем запливи – двошарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 0,5 га.

с.Вічині. За 1,5 км на південь від села в ур. За Острів на першій надзаплавній терасі правого берега безіменного потічка (правосторонній доплив Стоходу) висотою 3-4 м над рівнем запливи – багатошарове поселення культур кулястих амфор, стжижовської і давньоруського періоду XI-XII ст. На північ від пам'ятки площею 2,5 га знаходиться озеро, а за 0,5 км на захід від неї проходить ґрунтова дорога. Речові матеріали зібрані з території північного і північно-східного берегів озера.

За 0,5 км на південний захід від села на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега безіменного потічка (правосторонній доплив Стоходу) висотою 3-4 м над рівнем заплави – поселення тшцінецько-комарівської культури площею 1 га. За 150 м на схід від пам'ятки проходить шосейна дорога.

За 0,5 км на захід від села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега безіменного потічка (правосторонній доплив Стоходу) висотою 2-3 м над рівнем заплави – поселення тшцінецько-комарівської культури площею 1 га. За 0,5 км на схід від пам'ятки знаходиться розвилка шосейної і ґрунтової доріг.

с.Ворончин. В північній частині села на лагідному схилі східного берега невеликого озера – двохшарове поселення культур гребінцево-накольчастої кераміки і тшцінецько-комарівської площею 1 га.

За 1 км на південний захід від села на напівовальному у плані мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стохід висотою 2-3 м над рівнем заплави – поселення культури гребінцево-накольчастої кераміки площею 1 га.

За 1,5 км на північний схід від села в ур.Руде і за 1 км на північ від шосейної дороги на овальному у плані підвищенні діаметром 180 x 450 м серед заплави правого берега р.Стохід – поселення тшцінецько-комарівської культури. Збір речового матеріалу проведений на схід від меліоративного каналу.

За 2 км на схід від села в ур. Бабина Гора на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега безіменного потічка (правосторонній доплив Стоходу) висотою 3-4 м над рівнем заплави – поселення культури кулястих амфор площею 1 га.

В південній околиці села в ур. Хвоїна на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега безіменного потічка (правосторонній доплив Стоходу) висотою 2-3 м над рівнем заплави – поселення культури кулястих амфор. За 300 м на захід від пам'ятки, площа якої становить 1 га, знаходиться тракторна бригада і проходить шосейна дорога, а за 0,4 км на північний схід від неї розміщений цвинтар.

За 0,5 км на захід від села в ур. Замлиння на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стохід висотою 2-3 м над рівнем заплави – поселення тшцінецько-комарівської культури площею 1,5 га.

За 0,5 км на північний захід від села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стохід висотою 2-3 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XII ст. площею 0,5 га.

За 1,5 км на північний захід від села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стохід висотою 3-4 м над рівнем заплави – двохшарове поселення культури гребінцево-накольчастої кераміки і давньоруського періоду X-XII ст. площею 0,5 га.

с.Городині. В південній частині села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега безіменного потічка (басейн правосторонніх допливів Стоходу) висотою 2-3 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XII ст. площею 0,5 га.

с.Доросині. В західній околиці села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега безіменного потічка (правосторонній доплив Стоходу) висотою 3-4 м над рівнем заплави – поселення тшцінецько-комарівської культури площею 1,5 га. За 250 м на захід від пам'ятки проходить меліоративний канал, а за 0,5 км на схід – ґрунтова дорога на с.Кияж.

В північно-західній частині села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега безіменного потічка (правосторонній доплив Стоходу) висотою 3-4 м над рівнем заплави – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 0,5 га. За 300 м на північ від пам'ятки проходить шосейна дорога.

За 1,2 км на північний захід від села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега безіменного потічка (правосторонній доплив Стоходу) висотою 2-3 м над рівнем заплави – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 1 га.

с.Дубище. В північно-східній околиці села в ур. Звалки на рівній ділянці першої надзаплавної тераси правого берега р.Стир висотою біля 10 м над

рівнем запливи – багатошарове поселення культур гребінцево-накольчастої кераміки, тшцінецько-комарівської і давньоруського періоду X-XIII ст. Речові матеріали зібрані вздовж краю берега на площі розмірами 50 x 200 м.

За 0,7 км на північний схід від села на рівній ділянці першої надзаплавної тераси правого берега р.Стир висотою біля 8 м над рівнем запливи та на південь від міжколгоспного лісогосподарства – багатошарове поселення культур гребінцево-накольчастої кераміки, тшцінецько-комарівської і давньоруського періоду X-XII ст. площею 1 га.

В південній частині села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стир висотою 6-8 м над рівнем запливи – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культура і давньоруського періоду X-XIII ст. площею 0,5 га. Сліди пам'ятки відмічені на північ від місця впадіння в Стир безіменного потічка та на захід від шосейної дороги.

с.Духче. За 0,8 км на південний захід від села в ур. Бенбаниця на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Лютиці (лівосторонній доплив Стиру) висотою 2-3 м над рівнем запливи – поселення давньоруського періоду X-XII ст. площею 1 га.

В південній околиці села в ур. Волочки на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Лютиці висотою 4-5 м над рівнем запливи та на схід від господарського двору місцевого колгоспу – поселення давньоруського періоду X-XII ст. площею 0,5 га.

В східній околиці села в ур.Поставень на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Лютиці висотою 4-5 м над рівнем запливи – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду X-XII ст. площею 0,5 га.

с.Забара. В південно-східній околиці села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Лютиці висотою 3-4 м над рівнем запливи – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду X-XII ст. На північний схід від пам'ятки площею біля 1 га знаходиться невелике озеро.

В північно-східній околиці села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Лютиці висотою 3-4 м над рівнем заплави – багат шарове поселення культур гребінцево-накольчастої кераміки, тшцінецько-комарівської і давньоруського періоду X-XII ст. Сліди пам'ятки площею біля 1 га зафіксовані на північний схід від гирла безіменного потічка, що є правостороннім допливом Лютиці.

с.Залісці. За 1 км на північний захід від села в ур. Макарівщина на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Лютиці висотою 4-5 м над рівнем заплави – багат шарове поселення культур кулястих амфор, тшцінецько-комарівської і давньоруського періоду X-XII ст. площею 0,5 га. Культурний шар пам'ятки у значній мірі пошкоджений діючим кар'єром по добуванню піску.

За 0,7 км на південний захід від села в ур. Леде на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Лютиці висотою 3-4 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 0,5 га.

За 0,5 км на захід від села в ур.Лужки на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Лютиці висотою 2-3 м над рівнем заплави – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду X-XII ст. площею 2 га.

За 1,5 км на північ від села в ур. Тарасикове Болото на схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Лютиці висотою 2-3 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду X-XII ст. площею 1 га.

с.Єлизаветин. За 0,8 км на північ від села на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Конопельки (правосторонній доплив Стиру) висотою 4-5 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XII ст. площею біля 1 га.

В північно-східній околиці села на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Конопельки висотою 3-4 м над рівнем заплави – багат шарове поселення культур гребінцево-накольчастої кераміки, тшцінецько-комарівської і давньоруського періоду X-XII ст. Пам'ятка площею біля 1 га відмічена на

території, де орні землі місцевого колгоспу межують з присадибними ділянками селян.

За 0,7 км на схід від села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Конопельки висотою 3-4 м над рівнем заплави – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду X-XII ст. площею 1 га.

с.Іванівка. В північній околиці села в ур. Старосілля на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Стохід висотою 2-3 м над рівнем заплави – поселення тшцінецько-комарівської культури.

В південно-східній околиці села на останці лівого берега р.Стохід – городище давньоруського періоду X-XII ст. Воно має овальну форму розмірами 35 x 50 м і висоту 6-7 м над рівнем заплави. Пам'ятка знаходиться за 20-30 м від русла ріки і частково пошкоджена траншеями першої світової війни. Розміри пам'ятки і концентрація речового матеріалу в культурному шарі свідчать про те, що це було городище-сховище.

В північно-східній частині села на першій надзаплавній терасі лівого берега р.Стохід висотою біля 2 м над рівнем заплави та за 250 м на схід від церкви – поселення давньоруського періоду X-XII ст. площею 0,5 га.

В східній частині села на першій надзаплавній терасі лівого берега р.Стохід висотою 2-3 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XII ст. площею 0,5 га.

В південно-східній частині села в ур.Пліца на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Стохід висотою 2-3 м над рівнем заплави – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської і давньоруського періоду X-XII ст. За 200 м на північ від пам'ятки площею біля 0,5 га знаходиться сільський клуб, а за 150 м на південний схід від неї – міст шосейної дороги через р.Стохід.

В південно-західній частині села в ур. Заклунці на схилі першої надзаплавної тераси лівого берега безіменного потічка (лівосторонній доплив Стоходу) висотою 2-3 м – поселення давньоруського періоду X-XII ст. площею 0,5 га.

За 0,5 км на південний захід від села в ур.Озерця на напівовальному у плані місі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Стохід висотою 4-5 м над рівнем заплави – поселення тшцінецько-комарівської культури площею біля 1 га. За 0,7 км на схід від пам'ятки знаходиться міст через ріку, а за 0,5 км від неї – приміщення тваринницької ферми.

За 1 км на південь від села на місі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стохід висотою 4-5 м над рівнем заплави – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га. З півночі до пам'ятки прилягає територія тваринницької ферми.

За 1,7 км на південь від села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стохід висотою 3-4 м над рівнем заплави – багатошарове поселення культур гребінцево-накольчастої кераміки, тшцінецько-комарівської і давньоруського періоду X-XII ст. площею 1 га.

с.Іванчиці. В північно-східній частині села в ур. Буківське на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Серни (лівосторонній доплив Стиру) висотою 8-10 м над рівнем заплави та за 150 м на південь від шосейної дороги – багатошарове поселення тшцінецько-комарівської культури, лежницької групи ранньозалізного часу і давньоруського періоду XI-XIII ст. площею біля 1 га.

За 0,5 км на північний схід від села на схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Серни висотою 6-8 м над рівнем заплави та на південь від шосейної дороги – поселення давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 1 га.

В північній частині села в ур.Бережки на місі першої надзаплавної тераси лівого берега р,Серни висотою 6-8 м над рівнем заплави – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII-XIII ст. площею понад 1 га. За 250 м на північ від пам'ятки проходить шосейна дорога, а за 1 км на захід від неї знаходиться тваринницька ферма.

В північно-західній околиці села на місі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Серни висотою 12-14 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XII-XIII ст. площею 1 га. Керамічні матеріали зібрані

на території тваринницької ферми і прилеглих до неї присадибних ділянок колгоспників.

За 0,7 км на північний захід від села в ур. Під Уляниками на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Серни висотою 10-12 м над рівнем заплави – багат шарове поселення культур гребінцево-накольчастої кераміки, тшцінецько-комарівської і давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 1 га.

За 1,5 км на захід від села в ур.Придатки на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Серни висотою 5-7 м над рівнем заплави – багат шарове поселення стжижовської, тшцінецько-комарівської, перших століть нашої ери і давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 3 га. Із заходу пам'ятка оконтурена заплавою безіменного потічка (лівосторонній доплив Серни), а з півночі від неї проходить шосейна дорога.

За 0,5 км на південний захід від села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Серни висотою 5-8 м над рівнем заплави та на захід від господарського двору місцевого колгоспу – поселення давньоруського періоду XII-XIII ст. площею 0,5 га.

В південній частині села на останці круглої форми діаметром близько 100 м і висотою до 6 м серед заплави правого берега р.Серни – багат шарове поселення стжижовської, тшцінецько-комарівської культур і давньоруського періоду XII-XIII ст.

В південно-західній околиці села на напівовальному у плані мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Серни висотою 2-3 м над рівнем заплави, за 0,5 км на схід від сільського клубу та за 0,4 км на північний захід від школи – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII-XIII ст. площею біля 4 га.

За 0,5 км на схід від села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Серни висотою 6-8 м над рівнем заплави – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 1 га.

За 1 км на схід від села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Серни висотою 10-12 м над рівнем заплави – двохшарове

поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII-XIII ст. площею 1 га.

с.Квітневе. В північній околиці села в ур.Клин на невисокій гряді серед заплави правого берега р.Стохід та за 1 км на північ від господарського двору місцевого колгоспу – двохшарове поселення стжижовської культури і давньоруського періоду X-XII ст. площею 0,5 га.

В північно-східній околиці села в ур.Вузьке на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега безіменного потічка висотою 2-3 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 0,5 га.

За 0,5 км на північ від села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега безіменного потічка висотою 2-3 м над рівнем заплави – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 2 га.

За 0,7 км на північний захід від села в ур.Кальчикове на овальному у плані підвищенні серед заплави правого берега р.Лютиці – поселення давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 1 га.

с.Копачівка. За 1 км на південний захід від села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега безіменного потічка (лівосторонній доплив Стиру) висотою 8-10 м над рівнем заплави, на схід від цвинтару і на південь від колгоспного ставу – двохшарове поселення культури гребінцево-накольчастої кераміки і давньоруського періоду XII-XIII ст. площею 2 га.

За 0,5 км на захід від села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега безіменного потічка висотою 6-7 м над рівнем заплави та на захід від тваринницької ферми поруч з ґрунтовою дорогою, що веде на с.Тростянку, - поселення давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 1 га.

В південно-західній околиці села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега безіменного потічка висотою 4-5 м над рівнем заплави та за 250 м на схід від мосту шосейної дороги – поселення давньоруського періоду XII-XIII ст. площею 2 га.

В південній частині села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега безіменного потічка висотою 3-4 м над рівнем заплави –

двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XIII ст. Сліди пам'ятки зафіксовані в районі вул.Набережної поруч з кар'єром по добуванню піску. Речові матеріали зібрані з території присадибних ділянок на площі біля 1 га.

В південно-східній околиці села поблизу місця впадіння безіменного потічка в Стир на мисі першої надзапlavної тераси лівого берега р.Стир висотою 4-5 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 0,5 га.

В східній околиці села на мисі першої надзапlavної тераси лівого берега р.Стир висотою 3-4 м над рівнем заплави – багатошарове поселення культур гребінцево-накольчастої кераміки, тшцінецько-комарівської і давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 1 га.

с.Корсині. В південно-західній околиці села в ур.Гать на лагідному схилі першої надзапlavної тераси лівого берега р.Стохід висотою 3-4 м над рівнем заплави та на захід від господарського двору місцевого колгоспу – двошарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду X-XII ст. площею 1,5 га.

В південній частині села в ур.Сливки на лагідному схилі першої надзапlavної тераси лівого берега р.Стохід висотою 2-3 м над рівнем заплави та на схід від пасіки місцевого колгоспу – двошарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду X-XII ст. площею 0,5 га.

с.Крижівка. В північно-західній околиці села в ур.Лище на мисі першої надзапlavної тераси правого берега р.Стир – багатошарове поселення культур гребінцево-накольчастої кераміки, тшцінецько-комарівської і давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 1 га. Висота мису відносно рівня заплави нерівномірна. В південній і південно-східній його частинах вона дорівнює 8-10 м, а в західній і північно-західній – коливається від 2-3 до 6 м. У даний час територія пам'ятки зайнята сосною посадкою.

В північній околиці села в ур.Чорнуха поблизу бувшого озера, яке зараз перетворене на ставок, на західному похилому березі площею 0,5 га –

двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XII ст.

За 1,5 км на південь від села в ур.Лани на лагідному схилі північно-західного берега оз.Бурове – багатошарове поселення культур гребінцево-накольчастої кераміки, кулястих амфор і тшцінецько-комарівської площею біля 2 га.

В південно-західній околиці села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Крижівки (лівосторонній доплив Стиру) висотою 3-4 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га.

За 2 км на південний захід від села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стир висотою 6-8 м над рівнем заплави та за 300 м на захід від шосейної дороги – двошарове поселення культури гребінцево-накольчастої кераміки і давньоруського періоду X-XII ст. площею біля 1 га.

с.Линівка. За 1 км на захід від села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стохід висотою 3-4 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду X-XII ст. площею 1 га.

В західній околиці села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стохід висотою 2-3 м над рівнем заплави – поселення тшцінецько-комарівської культури площею 0,5 га.

За 0,5 км на північний захід від села в ур.Милин на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стохід висотою 3-4 м над рівнем заплави – багатошарове поселення тшцінецько-комарівської культури, ранньослов'янського часу і давньоруського періоду X-XII ст. площею 1 га.

За 0,5 км на північ від села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стохід висотою 3-4 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду X-XII ст. площею 0,5 га.

с.Літогоща. В північно-східній околиці села в ур.Придатки на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стохід висотою 3-4 м над

рівнем запливи – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду X-XII ст. площею 0,5 га.

В східній частині села в ур. Мартинівка на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Стохід висотою 3-4 м над рівнем запливи – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 0,5 га.

В південній частині села в ур.Загороддя на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Стохід висотою 2-3 м над рівнем запливи – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 1 га.

В південно-західній частині села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Стохід висотою біля 2 м над рівнем запливи та за 200 м на схід від дитячого садка – поселення давньоруського періоду X-XII ст. площею 1 га.

В південно-західній околиці села на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Стохід висотою 2-3 м над рівнем запливи та за 300 м на південь від дитячого садка поблизу мосту ґрунтової дороги через ріку – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду X-XII ст. площею 1 га.

с.Луків. В західній частині села в ур.Копачівка на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега потічка Вир (правосторонній доплив Стиру) висотою 3-4 м над рівнем запливи та на південь від ґрунтової дороги – поселення давньоруського періоду XI-XII ст. площею 0,5 га.

За 0,7 км на схід від села в ур.Задовицький Бродок або Струга на підвищеній ділянці першої надзаплавної тераси лівого берега потічка Вир висотою 5-6 м над рівнем запливи – поселення стжижовської культури площею 1 га.

с.Любче. За 0,5 км на південний схід від села поруч із шосейною дорогою на рівній ділянці першої надзаплавної тераси лівого берега р.Лютиці висотою 6-8 м над рівнем запливи – давньоруська городище XI-XIII ст. Пам'ятка овальної форми оточена оборонним ровом, а в її північній, близькій до кола

частині, захищена двома паралельними лініями валів і ровів. Орієнтовно городище займає площу близько 2 га.

За 1,2 км на південний схід від села в ур.Купуватень на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Лютиці (лівосторонній доплив Стиру) висотою 2-3 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 0,5 га.

За 0,7 км на південь від села в ур. Бугрин на овальному у плані підвищенні серед заплави правого берега р.Лютиці висотою 3-4 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 1 га.

В південно-східній околиці села в ур.Протирби на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Лютиці висотою 4-5 м над рівнем заплави – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 1 га.

За 1 км на південний захід від села в ур.Клунятин на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Лютиці висотою 3-4 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 0,5 га.

За 1,7 км на південний захід від села в ур.Судиловки на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Лютиці висотою 2-3 м над рівнем заплави – давньоруське поселення XII-XIII ст. площею 0,5 га.

За 2 км на південний захід від села в ур.Невраж на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Лютиці висотою 3-4 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 0,5 га.

В північно-західній околиці села в ур.Герасимівка на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега безіменного потічка (лівосторонній доплив Лютиці) висотою 3-4 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 0,5 га.

За 0,6 км на північ від села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега безіменного потічка висотою 3-4 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 0,5 га.

За 0,5 км на схід від села в ур.Миронівка на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Лютиці висотою 3-4 м над рівнем заплави – двохшарове

поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га.

с.Малинівка. За 0,8 км на північний схід від села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стохід висотою 4-5 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду X-XII ст. площею 1 га.

В північно-східній околиці села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стохід висотою 3-5 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду X-XII ст. площею 0,5 га.

В північній околиці села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стохід висотою 2-3 м над рівнем заплави – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 0,5 га.

с.Мирославка. За 0,8 км на південний схід від села в ур.Соловинець на овальному у плані підвищенні серед заплави правого берега р.Лютиці – двохшарове поселення культур гребінцево-накольчастої кераміки і тшцінецько-комарівської площею 2 га.

За 1 км на південь від села на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Лютиці висотою 3-4 м над рівнем заплави та на території господарського двору місцевого колгоспу – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XII ст. площею біля 1 га.

За 0,7 км на схід від села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Лютиці висотою 3-4 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га.

с.Мильськ. За 1,5 км на захід від села на овальному у плані підвищенні серед заплави правого берега р.Стохід висотою біля 3 м над рівнем заплави – поселення тшцінецько-комарівської культури площею 0,5 га.

За 0,5 км на захід від села на неправильно-овальному у плані підвищенні серед заплави правого берега р.Стохід висотою 3-4 м над рівнем заплави – поселення тшцінецько-комарівської культури площею 0,5 га.

В південно-східній околиці села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега потічка, бувшого правостороннього допливу Стоходу –

двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XII ст. площею близько 1 га.

с.Навіз. В південній частині села в ур.Гора на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Стир висотою 12-15 м над рівнем заплави – стоянка епохи пізнього палеоліту. З півночі її територія відокремлена під напільної частини тераси заплавою безіменного потічка (лівосторонній доплив Стир), утворюючи своєрідну видовжено-трикутну у плані ділянку території берега. Ширина її найбільш вузької частини не перевищує 20-30 м, а найбільш широкої складає 60-80 м. Орієнтовно площа стоянки не перевищує 1 га.

В південно-західній частині села в ур.Лемінь на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Стир висотою біля 7 м над рівнем заплави та за 300 м на південь від цвинтаря – поселення культури гребінцево-накольчастої кераміки площею близько 0,3 га.

За 0,8 км на південний захід від села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Лютиці висотою 4-6 м над рівнем заплави – багат шарове поселення культур гребінцево-накольчастої кераміки, стжижовської і давньоруського періоду X-XII ст. площею 2 га. Сліди пам'ятки зафіксовані поблизу гирла річки, при її впадінні в Стир.

В східній околиці села в ур.Острівки на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Стир висотою 6-7 м над рівнем заплави та за 250 м на південь від шосейної дороги – поселення давньоруського періоду XI-XII ст. площею 0,5 га.

В західній частині села в ур. Магулиці на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега безіменного потічка (лівосторонній доплив Стиру) висотою 2-3 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га.

За 1,5 км на північний схід від села в ур.Бахирівка на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Стир в районі південного берега оз.Середнє – двошарове поселення культури гребінцево-накольчастої кераміки і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 2 га.

За 2 км на північний схід від села в ур.Дуборовщина на лагідному схилі південно-західного берега оз.Святе – багатошарове поселення культур гребінцево-накольчастої кераміки, тшцінецько-комарівської і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га.

с.Незвір. В західній околиці села в ур.Посадка на мисі першої надзапlavної тераси правого берега р.Стир висотою 10-12 м над рівнем заплави – двохшарове поселення культури гребінцево-накольчастої кераміки і давньоруського періоду XII-XIII ст. площею 1 га.

В східній околиці села в ур.Гектари на рівній ділянці першої надзапlavної тераси правого берега р.Стир висотою 3-5 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га.

За 0,6 км на північний схід від села в ур.Кути на мисі першої надзапlavної тераси правого берега р.Стир висотою 8-10 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га.

с.Немир. За 0,5 км на північний захід від села на лагідному схилі першої надзапlavної тераси правого берега р.Стохід висотою 3-4 м над рівнем заплави в місці злиття безіменного потічка з рікою – поселення давньоруського періоду X-XII ст. площею 1 га.

с.Носачевичі. В південній околиці села на мисі, першої надзапlavної тераси лівого берега р.Конопельки висотою 6-8 м над рівнем заплави та за 200 м на південний захід від тракторної бригади – багатошарове поселення культур гребінцево-накольчастої кераміки, тшцінецько-комарівської і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га.

За 0,5 км на південний захід від села на мисі першої надзапlavної тераси лівого берега р.Конопельки висотою 2-3 м над рівнем заплави (територія садово-городнього кооперативу місцевої птахофабрики) – двохшарове поселення культур гребінцево-накольчастої кераміки і тшцінецько-комарівської площею 0,5 га.

За 1 км на південний захід від села в ур.Агрономське на неправильно-овальному у плані підвищенні розмірами 32 x 157 м і висотою до 1,5 м серед заплави правого берега р.Конопельки – багатошарове поселення епохи

мезоліту, культур гребінцево-накольчастої кераміки, поморської і давньоруського періоду XII-XIII ст.

За 1,5 км на південний захід від села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стир висотою 6-8 м над рівнем заплави та за 300 м на захід від корпусів птахофабрики – двохшарове поселення стжижовської культури і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 2 га.

В північній околиці села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Конопельки висотою 4-5 м над рівнем заплави та на захід від господарського двору місцевого колгоспу (вздовж ґрунтової дороги, що веде до учгоспу Рожищенського зооветтехнікуму) – двохшарове поселення культури гребінцево-накольчастої кераміки і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га.

В північно-західній частині села в ур.Володьковщина на схилі мису першої надзаплавної тераси правого берега р.Конопельки висотою 3-4 м над рівнем заплави – двохшарове поселення городоцько-здовбицької культури і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га.

За 0,7 км на захід від села в ур.Запусти на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стир висотою 2-3 м над рівнем заплави та на захід від приміщення учгоспу Рожищенського зооветтехнікуму – двохшарове поселення культури гребінцево-накольчастої кераміки і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1,5 га.

За 1 км на захід від села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стир висотою 4-5 м над рівнем заплави – багатошарове поселення культур гребінцево-накольчастої кераміки, тшцінецько-комарівської, поморської і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га.

За 2 км на північний захід від села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стир висотою 6-8 м над рівнем заплави – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 0,5 га.

В південно-східній частині села на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Конопельки та на схід від міжколгоспного бджологосподарства

– двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1,5 га.

В південно-східній околиці села в ур.Банівщина на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Конопельки висотою 4-6 м над рівнем заплави – багатошарове поселення культур гребінцево-накольчастої кераміки, городоцько-здовбицької і давньоруського періоду XI-XII ст. площею біля 2 га.

За 0,4 км на південний схід від села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Конопельки висотою 2-3 м над рівнем заплави та поблизу ґрунтової дороги – багатошарове поселення культур гребінцево-накольчастої кераміки, тшцінецько-комарівської і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га.

За 1 км на південний схід від села на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Конопельки висотою 3-4 м над рівнем заплави – багатошарове поселення культур гребінцево-накольчастої кераміки, городоцько-здовбицької, тшцінецько-комарівської, лежницької групи ранньозалізного часу і давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 2 га.

В північно-східній частині села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Конопельки висотою 3-4 м над рівнем заплави та за 200 м на схід від мосту шосейної дороги – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 0,5 га.

с.Озденіж. В північно-західній околиці села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Серни висотою 10-12 м над рівнем заплави та за 150 м на захід від церкви – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 0,5 га.

За 1 км на північний захід від села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Серни висотою 4-5 м над рівнем заплави та за 0,5 км на захід від тваринницької ферми – поселення давньоруського періоду XI-XII ст. площею 0,5 га.

За 0,7 км на північ від села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Серни висотою 2-3 м над рівнем заплави та на схід від

тваринницької ферми – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII-XIII ст. площею 1 га.

с.Оленівка. За 0,5 км на схід від села на видовжено-овальному у плані підвищенні серед заплави лівого берега р.Стир висотою 3-4 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XII ст. площею 0,5 га.

За 1 км на північний схід від села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Стир висотою 3-4 м над рівнем заплави – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га. З півдня територію пам'ятки охоплює заплава безіменного потічка, а за 0,5 км на північний захід від неї проходить шосейна дорога.

с.Олешковичі. За 0,5 км на захід від села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Конопельки висотою 6-7 м над рівнем заплави поблизу ґрунтової дороги та за 150 м на північний захід від шосейного мосту – поселення давньоруського періоду X-XII ст. площею 0,5 га.

В південній частині села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Конопельки висотою 3-4 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га.

За 0,4 км на південний схід від села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Конопельки висотою 4-5 м над рівнем заплави – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га.

с.Ольганівка. В східній околиці села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега безіменного потічка (правосторонній доплив Стиру) висотою 2-3 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XII ст. площею 0,5 га.

В південній околиці села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега безіменного потічка висотою 4-5 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XII ст. площею 0,5 га.

с.Переспа. В південно-східній околиці села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Лютиці висотою 2-3 м над рівнем заплави

та на схід від шосейної дороги – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га.

За 0,5 км на південь від села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Лютиці висотою 3-4 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XII ст. площею 0,5 га.

За 0,7 км на південний захід від села на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Лютиці висотою 3-4 м над рівнем заплави та за 150 м на захід від ґрунтової дороги – поселення давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 1 га.

с.Підліски. За 0,5 км на південний захід від села на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Стир висотою 8-10 м над рівнем заплави – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII-XIII ст. площею 1 га.

с.Пожарки. За 0,5 км на північний схід від села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега безіменного потічка (лівосторонній доплив Лютиці) висотою 2-3 м над рівнем заплави та за 300 м на південь від колгоспного ставу – поселення тшцінецько-комарівської культури площею 1 га.

За 1 км на північ від села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега безіменного потічка висотою 3-4 м над рівнем заплави – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га.

с.Раймісто. За 2 км на південь від села в ур.Ямне на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега безіменного потічка (правосторонній доплив Стоходу) висотою 2-3 м над рівнем заплави – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га.

За 1,5 км на північний схід від села в ур.Шолобини на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Стохід висотою 5-6 м над рівнем заплави – багатошарове поселення культур гребінцево-накольчастої кераміки, кулястих амфор, стжижовської, тшцінецько-комарівської, ранньослов'янського часу і давньоруського періоду X-XII ст. площею 2 га. Пам'ятка, що знаходиться на

підвищеній ділянці берега в місці впадіння в Стохід безіменного потічка, відкрита розвідкою І.П.Русанової і повторно обстежена Стирським розвідковим загonom Волинської експедиції ІСП АН УРСР.

сmt.Рожище. В межах селища в ур.Вовкова Гора поблизу автостанції (район вул.Горького і пер.Жуковського) на овальному у плані останці правого берега р.Стир площею біля 5 га і висотою 14-15 м над рівнем заплави – давньоруське городище XI-XII ст. Земляними роботами, як свідчать місцеві жителі, знищено підковоподібний вал, що мав висоту 2-3 м. Він утворював ізольовану територію округлої форми (дитинець ?) діаметром 30-40 м. Перед валом існував оборонний рів шириною близько 3 м та глибиною до 2 м.

В північно-східній частині селища на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стир висотою 8-10 м над рівнем заплави в районі вул. Лермонтова – двохшарове поселення ранньослов'янського часу і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га. Речові матеріали зібрані вздовж берега ріки на відрізьку 100-120 м поруч з Рожищенською восьмирічною школою.

В східній околиці селища в районі вул.Кольцова на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стир висотою 10-12 м над рівнем заплави – двохшарове поселення культури кулястих амфор і давньоруського періоду X-XII ст. площею 1 га.

В східній околиці селища в районі вул.Промислової на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стир висотою 5-6 м над рівнем заплави поблизу гирла безіменного потічка – багатшарове поселення тшцінецько-комарівської культури, ранньослов'янського часу і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га.

В південно-східній околиці селища поруч з корпусами льонокомбінату на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стир висотою 5-7 м над рівнем заплави – багатшарове поселення культур гребінцево-накольчастої кераміки, тшцінецько-комарівської і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1,5 га.

В південно-східній частині селища на території бувшого села Жолобів на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Стир висотою 3-4 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га. Керамічні матеріали зібрані вздовж краю тераси на відтинку, який оконтурений насипом залізничного полотна і тваринницькою фермою.

В північній частині селища в районі вул.Комсомольської на обох берегах безіменного потічка (лівосторонній доплив Стиру) висотою 5-6 м над рівнем заплави поруч із шосейним мостом та на південь від території автостанції – поселення давньоруського періоду XI-XII ст. площею 0,5 га.

с.Романів. В північно-західній околиці села в ур.Хмельник на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега безіменного потічка (басейн правосторонніх допливів Стоходу) висотою 2-3 м над рівнем заплави – двохшарове поселення культури тшцінецько-комарівської і давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 1 га.

с.Рудка-Козинська. За 0,5 км на південь від села в ур.Королівка на лагідному схилі першої надзаплавної тераси безіменного потічка (лівосторонній доплив Лютиці) висотою 2-3 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га.

За 1 км на південний захід від села в ур.Помирки на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега безіменного потічка висотою 2-3 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1,5 га.

За 0,8 км на північний захід від села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р.Лютиці висотою 4-5 м над рівнем заплави та на північ від шосейної дороги – поселення давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 1 га.

с.Рудня. В південно-східній околиці села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега безіменного потічка (правосторонній доплив Стиру) висотою 3-4 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XII ст. площею 0,5 га.

с.Сокіл. За 0,7 км на захід від села в ур.Цвелень на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Лютиці висотою 3-4 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га.

В південній частині села на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Стир висотою 8-10 м над рівнем заплави та на схід від шосейної дороги – багатощарове поселення культур гребінцево-накольчастої кераміки, тшцінецько-комарівської і давньоруського періоду X-XII ст. площею 1 га.

В центральній частині села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Лютиці висотою 2-3 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XII ст. площею 0,5 га.

В східній околиці села на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Лютиці висотою 6-8 м над рівнем заплави на території місцевої лікарні – городище давньоруського періоду XI-XII ст. Земляними роботами у значній мірі знищений овальний у плані вал. Уцілілі його ділянки мають висоту 1,5-2 м. Орієнтовно городище мало розміри 60-70 x 120-150 м.

За 0,8 км на схід від села на підвищеній ділянці серед заплави лівого берега р.Стир та на схід від двох невеликих озер Вузького і Круглого – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 2 га.

В північно-східній околиці села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Лютиці висотою 3-4 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га.

В північній частині села в ур.Острів на овальному у плані підвищенні серед заплави правого берега р.Лютиці висотою 3-4 м над рівнем заплави – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 0,5 га.

В північно-західній частині села в ур.Красикове на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Лютиці висотою 2-3 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га.

В північно-східній частині села в ур.Під Навіз на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Лютйці висотою 3-4 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду X-XII ст. площею 0,5 га.

с.Студині. За 0,5 км на схід від села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стохід висотою 3-4 м над рівнем заплави поблизу східного берега невеликого озера – поселення тшцінецько-комарівської культури площею 1,5 га.

За 1,5 км на захід від села в ур.Журавецьке на овальному у плані підвищенні серед заплави правого берега р.Стохід – двохшарове поселення культур кулястих амфор і тшцінецько-комарівської площею 1 га.

с.Топільно. В південно-західній частині села на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Стир висотою 4-6 м над рівнем заплави та на схід від шосейної дороги – поселення давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 1 га.

В південно-східній околиці села на підковоподібному у плані мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Стир висотою 5-6 м над рівнем заплави та на південь від господарського двору місцевого колгоспу – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури XI-XIII ст. площею 1,5 га.

с.Тристенъ. За 1,2 км на південний захід від села в ур.Поруб на підвищенній ділянці серед заплави лівого берега безіменного потічка, що впадає в оз.Тристенъ, та на південь від шосейної дороги – поселення культури гребінцево-накольчастої кераміки площею 0,5 га.

За 0,5 км на південний схід від села в ур. Жердак на лагідному схилі східного берега оз.Тристенъ – двохшарове поселення культур гребінцево-накольчастої кераміки і тшцінецько-комарівської площею 1 га.

За 1,5 км на південь від села в ур.Парче на неправильно-овальному у плані підвищенні серед заплави правого берега безіменного потічка, що впадає в оз.Тристенъ, - поселення тшцінецько-комарівської культури площею 0,5 га.

с.Тростянка. В північно-західній околиці села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега безіменного потічка висотою 3-4 м над рівнем заплави (лівосторонній доплив Стиру) – поселення тшцінецько-комарівської культури площею 0,5 га.

В західній околиці села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега безіменного потічка висотою 3-4 м над рівнем заплави – поселення тшцінецько-комарівської культури площею 0,5 га.

с.Уляники. За 1,5 км на південний схід від села в місці влиття двох безіменних лівосторонніх допливів Серни на видовженому мисі висотою 2-3 м над рівнем заплави – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 1 га.

В південно-східній околиці села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега безіменного потічка висотою 3-4 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XII-XIII ст. площею 0,5 га.

В південно-західній околиці села на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега безіменного потічка висотою 6-8 м над рівнем заплави – поселення тшцінецько-комарівської культури площею 0,5 га.

В західній частині села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега безіменного потічка висотою 5-6 м над рівнем заплави та на схід від колгоспного ставка – поселення-давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 0,5 га.

За 0,5 км на захід від села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега безіменного потічка висотою 5-6 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI-XIII ст. площею 1 га.

с.Щурин. В західній околиці села в ур.В'язки на підвищенні серед заплави правого берега безіменного потічка (правосторонній доплив Стоходу) висотою біля 3 м та на південь від ґрунтової дороги – поселення тшцінецько-комарівської культури площею 0,5 га.

В північній околиці села в ур.Маковище на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега безіменного потічка висотою 3-4 м над рівнем заплави – двохшарове поселення культур кулястих амфор і тшцінецько-комарівської площею 1 га.

За 1,5 км на північ від села в ур. Красне на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега безіменного потічка висотою 3-4 м над рівнем заплави –

двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI-XII ст. площею 1 га.

с.Яблунівка. В північно-східній околиці села на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Лютиці висотою 4-5 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XII-XIII ст. площею 0,5 га.

В південно-західній околиці села в ур.Осіка на овальному у плані підвищенні серед заплави лівого берега р.Лютиці висотою 3-4 м – двошарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII-XIII ст. площею 1 га.

с.Ясенівка. За 0,5 км на північ від села в ур.Старина на схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стохід висотою 3-4 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду X-XII ст. площею 0,5 га.

За 0,7 км на північний схід від села в ур.Перехід на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стохід висотою 2-3 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду X-XII ст. площею 0,5 га.

В північно-західній околиці села в ур.Перегін на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Стохід висотою 3-4 м над рівнем заплави – багатошарове поселення культур гребінцево-накольчастої кераміки, кулястих амфор і давньоруського періоду X-XII ст. площею 1 га.

ЛІТЕРАТУРА

- Авдусин Д.А. Основы археологии. – М.:Высшая школа, 1989. 335 с.
- Алексеев В.П. Возникновение человека и общества // Первобытное общество. - М.,Наука, 1975. – С.5-48.
- Ауліх В.В. Матеріальна культура населення Прикарпаття і Волині у VIII-IX ст. // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. - К.: Наукова думка, 1976. - С.108-120.
- Ауліх В.В., Герета І.П., Пеняк С.І. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. - К.: Наукова думка, 1982. – 268 с.
- Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К.: Наукова думка, 1972. - 234 с.
- Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. - К.: Наукова думка, 1982. - 211 с.
- Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечества. - М.:Наука, 1979. - 240 с.
- Бромлей Ю.В., Першиц А.И., Шнирельман В.А История первобытного общества (эпоха родовой общины). - М.: Наука, 1986. - 574 с.
- Геренчук К.І. Природа Волинської області. - Львів.: Вища школа, 1975. - 146 с.
- Грибович Р.Т., Мацкевой Л.Г., Пелещин Н.А., Савич В.П., Черниш А.П. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (каменный век). - К.: Наукова думка, 1987. - 132 с.
- Ковалишин Д.И. Почвы Украинского Полесья. // Природа Украинской ССР / почвы /. - К.: Наукова думка, 1983. - С.73-88.
- Козак Д.Н. Вельбарская культура // Археология Украинской ССР. - Т.III. - К.: Наукова думка, 1983. - С.127-134.
- Конопля В.М. Нові пам'ятки культури гребінцево-накольчастої кераміки на території Західної Волині // Минуле і сучасне Волині (тези доповідей та

повідомлень II-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції 26-28 травня 1988 р.). - Частина II. - Луцьк, 1988.- С.98-99.

Крушельницька Л.І. Племена поморської культури // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщинного ладу). - К.: Наукова думка, 1974. - С.272-276.

Крушельницька Л.І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. - К.: Наукова думка, 1976. - 146 с.

Мартынов А.И., Шер Я.А. Методы археологического исследования. - М.: Высшая школа, 1989. - 222 с.

Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. - М.: Наука, 1974. - 408 с.

Ратич О.О. Населення Прикарпаття і Волині в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. - К.: Наукова думка, 1976. - С.132-206.

Свешников И.К. Культура шаровидных амфор // Свод археологических источников. - В 1-27. - М.: Наука, 1983. - 85 с.

Свешников И.К. Городокско-здолбицкая культура на Волини // Археология Украинской ССР. - Т.І. – К.: Наукова думка, 1985. С.381-383.

Свешников И.К. Стжижовская культура // Археология Украинской ССР. Т.І. - К.: Наукова думка, 1985. - С.384-390.

Свешніков І.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери. - К.: Наукова думка, 1974. - 208 с.

Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України. - К.: Наукова думка, 1982. - 243 с.

Подписано к печати 17.04.1991 г. Заказ № 16 ТИРАЖ 300 экз.

Отпечатано на ротапинтере м.п. «ЗАРЯ» Волынская обл. г. Луцк